

**КИЇВСЬКИЙ СТОЛИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ БОРИСА
ГРІНЧЕНКА**

**Факультет суспільно-гуманітарних наук
Кафедра історії України**

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

**МІСЬКЕ ПОВСЯКДЕННЯ КИЄВА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ –
ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ**

Спеціальність: 032 Історія та археологія
Рівень вищої освіти: перший (бакалаврський)

Виконала:

Безейчук Софія Вадимівна,
Студентка групи ІСТб-1-21-4.0д

Науковий керівник:

Гедьо Анна Володимирівна,
доктор історичних наук, професор

Роботу захищено «__» _____ 2025 р.

Оцінка _____

Київ – 2025

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	10
1.1 Історіографія проблеми.....	10
1.2 Джерельна база дослідження.....	14
1.3 Методологія дослідження	15
РОЗДІЛ 2. СОЦІАЛЬНО- ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ, ДЖЕРЕЛА ФОРМУВАННЯ ТА ЕТНІЧНИЙ СКЛАД МІСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ .	19
2.1. Формування міського населення та його соціально- економічне становище.....	19
2.2. Статеві-віковий склад населення міста та специфіка шлюбно-сімейної організації.....	33
2.3. Етнічна, конфесійна та станова-класова структура населення Києва	28
РОЗДІЛ 3. ОСОБЛИВОСТІ ПОБУТУ ТА ВІДПОЧИНКУ НАСЕЛЕННЯ КИЄВА.....	36
3.1 Їжа, одяг та житло городян.....	36
3.2 Організація дозвілля міського населення.....	48
3.3 Реклама у повсякденному житті.....	51
РОЗДІЛ 4. СОЦІОКУЛЬТУРНІ ПОТРЕБИ ГОРОДЯН, МОЖЛИВОСТІ ЇХ ЗАДОВОЛЕННЯ.....	57
4.1 Рівень грамотності та можливості доступу городян до культурно – освітніх послуг.....	57
4.2 Стан медичного обслуговування міського населення.....	70
ВИСНОВКИ.....	76
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	82

ВСТУП

«ПОВСЯКДЕННЯ МІСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ КИЄВА (ДРУГА ПОЛОВИНА XIX – ПОЧАТОК XX СТОЛІТТЯ)

Актуальність теми. В українській історіографії останніх років спостерігається зростання інтересу до вивчення проблем історії повсякдення. Дослідження окремих аспектів повсякденного життя є важливим для глибокого та всебічного осмислення історичного контексту епохи, що, своєю чергою, сприяє розширенню змісту та спектру сучасної історичної науки. Соціально-економічні трансформації, що відбуваються в суспільстві, прямо чи опосередковано впливають на спосіб життя пересічної людини.

Кінець XIX – початок XX століття є періодом зародження та інтенсивного розвитку процесів і явищ, які значною мірою визначили характер повсякденного життя у XX столітті. Індустріалізація, розвиток транспортної інфраструктури та комунікаційних систем, впровадження технічних інновацій та прискорення урбанізаційних процесів справили суттєвий вплив на повсякдення міського населення Київщини та всієї території України.

Все це, без сумніву, впливало на формування світогляду городян, їх партійно-політичні уподобання, визначало особливості соціальної поведінки, ставлення до влади та до представників інших соціальних груп, взаємовідносини у міському середовищі в цілому. У свою чергу, це суттєво позначалося на стабільності в українському соціумі, вирішенні майбутніх питань націотворення. Тож досліджувана проблематика сприяє з'ясуванню своєрідностей національного історичного поступу, допомагає точніше визначити місце України на сучасному етапі її цивілізаційного розвитку.

У зазначений період у Києві активно формувався новий тип міського жителя городянина з певним життєвим укладом, відповідним світоглядом та соціальною психологією. Щільність і різноманітність міського населення

створювали основу для поділу праці, а побутова культура виявилася найбільш сприйнятливою до проявів прогресу. Серед визначальних соціальних змін у місті слід відзначити посилення середнього класу, який насамперед представляли інтелігенція та підприємці.

Вивчення повсякденного життя міського населення цього динамічного періоду є актуальним для сучасної української історичної науки. Історико-побутовий матеріал — традиції, облаштування помешкань, манера одягатися, реклама тощо — передає атмосферу епохи загалом. Це особливо стосується кінця XIX – початку XX століття, адже багато ознак суспільного та повсякденного життя цього періоду притаманні й нашому часу, повторюючись у сучасних реаліях. До таких ознак належить розвиток малого та середнього підприємництва та впровадження у різноманітні сфери побуту технічних винаходів, що значно покращують щоденне життя пересічної людини.

Також актуальність теми дипломної роботи полягає у тому, що вона була виконана як підґрунтя соціальної історії, присвячена вивченню історії повсякдення. В центрі досліджень знаходяться не лише питання добробуту людей, а й їх світогляд, менталітет, життєві проблеми. Це дозволяє ґрунтовно дослідити особливості життя різних категорій населення на етапі становлення раннеіндустріального суспільства, визначити їх місце в ієрархічній структурі тогочасного міського соціуму. Адже вивчення умов життя, які були тісно взаємопов'язані з демографічними, соціальними, економічними та культурними процесами, дозволяє дослідити приріст міського населення, особливості його відпочинку, формування менталітету. У цілому аналіз головних структур повсякденності городян Київщини на межі XIX - XX століття дає змогу відтворити цілісний образ жителів дореволюційного міста, їх життєвий рівень, потреби та можливості.

Об'єктом дослідження є міське населення Києва наприкінці XIX – початку XX століття.

Предметом вивчення є міське населення Києва у модернізаційний період, його формування, склад, особливості побуту та відпочинку, можливості задоволення соціокультурних потреб.

Мета дипломної роботи полягає у реконструкції основних аспектів повсякденного життя Києва у зазначений період на основі аналізу джерел та широкого кола наукової літератури, у виявленні особливостей побутової культури населення наприкінці XIX - початку XX століття.

Для досягнення поставленої мети основна увага зосереджена на вирішенні наступних **завдань**:

- з'ясувати стан наукової розробки теми джерельну базу та визначити методологію дослідження;
- виявити чинники, що впливали на формування побутової культури міста;
- виявити особливості побуту та відпочинку населення Києва (їжа, одяг та житло городян, організація дозвілля міського населення, реклама у повсякденному житті);
- дослідити соціокультурні потреби городян та можливості їх задоволення.

Хронологічні межі . Хронологічні межі роботи охоплюють період кінця XIX – початку XX століття. Вибір нижньої межі зумовлений початком індустріалізації в Україні. Цей період характеризується такими ключовими процесами, як урбанізація, становлення ринкової економіки та утвердження буржуазії. Ці зміни мали значний вплив на повсякденне життя населення. Верхня хронологічна межа пов'язана з початком Першої світової війни, яка спричинила корінні зміни у повсякденному житті населення України. Війна докорінно вплинула на економіку, соціальні структури та побут, що робить її логічним завершенням для аналізу зазначеного періоду.

Територіальні межі роботи охоплюють міський простір Києва.

Наукова новизна роботи. Наукова новизна цього дослідження полягає насамперед у тому, що воно є комплексним вивченням аспектів повсякденності та побутової культури киян наприкінці XIX – на початку XX століття. Досі ця тема не була предметом спеціального аналізу у вітчизняній історичній науці.

Практичне значення результатів. Отримані результати мають значне практичне значення. Їх можна використовувати під час написання узагальнюючих праць з історії України, підручників для середніх шкіл, а також у науково-просвітницькій діяльності.

Методологія дослідження. Методологія роботи ґрунтується на сукупності загальнонаукових принципів системності та історизму. Для досягнення поставлених завдань застосовано спеціальні принципи та методи історичного пізнання, зокрема: аналітичний, порівняльний, типології, систематизації джерел, генетичний, хронологічний, ретроспективний. Метод історичної реконструкції використано для відтворення побутових деталей, комплексів житла та одягу.

Структура та обсяг дипломної роботи визначаються її метою та завданнями. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел і літератури. Загальний обсяг дипломної роботи становить 86 сторінок, з них 75 сторінок – це основний текст.

РОЗДІЛ 1

СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1 Історіографія проблеми

У сучасній українській історіографії вивчення повсякденного життя набуває дедалі більшої актуальності, оскільки дозволяє розкрити менш очевидні, проте надзвичайно важливі аспекти функціонування суспільства в певну історичну добу. Особливо цінними є дослідження, присвячені міському населенню у другій половині XIX — на початку XX століття, коли відбувалися масштабні соціально-економічні трансформації, що суттєво впливали на повсякденні практики людей.

Історія повсякдення — це не лише опис побутових реалій, а й спроба досягнути внутрішній світ людини через щоденний досвід, звички, ментальні установки, культурні ритуали та взаємодії у міському середовищі. Дослідження таких явищ дозволяє сформувати багатовимірне уявлення про епоху, зробити її образ конкретнішим, «наблизити» її до сучасного читача, а також виявити паралелі із сьогоденням. Попри відносну новизну цього напрямку в історичних студіях, повсякдення як предмет наукової уваги охоплює широке коло аспектів: матеріальну культуру, соціальні зв'язки, символічні практики, поведінкові норми тощо. Складність цієї категорії зумовлена її багаторівневістю: у ній перехрещуються індивідуальне й колективне, приватне й публічне, традиційне й новітнє. Саме тому різні науковці по-різному визначають межі та зміст поняття «повсякденне життя», що, однак, не применшує його евристичного потенціалу. Особливий інтерес викликає вивчення повсякдення мешканців Києва, який у зазначений період відігравав роль важливого культурного, адміністративного та економічного центру. Урбаністичне середовище сприяло формуванню специфічного способу життя, в якому перепліталися елементи традиційної культури та

модернізаційні тенденції, що надає дослідженню додаткової глибини. Таким чином, вивчення повсякденного життя міського населення є важливим напрямом сучасної історичної науки, який дозволяє не лише збагачувати джерельну базу, а й формувати нові підходи до осмислення історичного процесу як такого. Це дослідження не лише відтворює картину минулого, а й сприяє розумінню динаміки суспільних змін крізь призму щоденних практик.

Перші згадки про повсякденне життя киян можна знайти в працях сучасників того часу — це переважно спогади, мемуари та публіцистика, які містять цінні свідчення про побут, звичаї та традиції міського населення. Наприклад, у працях Миколи Закревського ¹(«Опис Києва», 1868 рік) та Павла Алеппського ²детально описуються архітектура, вуличне життя та релігійні звичаї киян. Ці джерела, хоча й мають суб'єктивний характер, залишаються важливими для розуміння повсякдення того часу. Також варто згадати статистичні збірники та офіційні звіти, які публікувалися міською управою. Вони містять дані про населення, економіку, санітарний стан міста, що дозволяє реконструювати життя киян у цей період. Наприклад, у звітах київського губернатора за 1870-ті роки детально описуються умови життя в робітничих кварталах, стан медицини та освіти.

Окремо варто згадати етнографічні дослідження того часу. Наприклад, праці Павла Чубинського ³містять описи звичаїв та традицій киян, зокрема святкування релігійних свят, ярмарків та інших подій. Ці джерела допомагають зрозуміти, як повсякденне життя перепліталось з культурними та релігійними традиціями. У радянський період дослідження повсякдення Києва були обмежені ідеологічними рамками. Основна увага приділялася економічним аспектам (розвиток промисловості, стан робітничого класу) та класовій боротьбі. Наприклад, у працях Олександра Кащенко ⁴(«Історія

¹ Закревський М. Опис Києва. — К., 1868.

² Павло Алеппський. Подорож Антіохійського патріарха Макарія. — К., 1996.

³ Чубинський П. А. Праці етнографічно-статистичної експедиції у Західно-Руський край. — К., 1872–1878.

⁴ Кащенко О. Історія Києва. — К.: Радянська школа, 1965.

Києва», 1960-ті роки) та Миколи Петровського ⁵(«Робітничий клас України», 1970-ті роки) розглядалися умови праці та життя робітників Києва. Однак побут інших верств населення (дворян, буржуазії, інтелігенції) залишався на другому плані. Радянські історики також досліджували урбанізаційні процеси та розвиток інфраструктури міста. Наприклад, у працях Володимира Іванченка ⁶(«Київ у період капіталізму», 1980-ті роки) аналізувалися зміни в міському господарстві, зокрема будівництво водопроводу, електрифікація та розвиток транспорту. Ці дослідження, хоча й мали ідеологічний підтекст, містили цінні фактичні дані.

Окремий напрям у радянській історіографії — це дослідження культурного життя Києва. Наприклад, у працях Івана Лучка ⁷(«Культура Києва у XIX столітті», 1970-ті роки) розглядалися театри, бібліотеки та музеї міста. Однак акцент робився на "прогресивних" аспектах культури, тоді як релігійне та традиційне життя залишалося в тіні.

Після здобуття Україною незалежності дослідження повсякдення Києва отримали новий імпульс. У контексті дослідження повсякденного життя Києва XIX–XX століть варто звернути увагу на низку новітніх праць, що з'явилися впродовж останніх років та суттєво доповнили уявлення про міське середовище, соціальну динаміку та культурні практики мешканців столиці.

Значний внесок у студії повсякдення зробила Тетяна Водотика ⁸у монографії «Історія повсякдення. Київ. Початок XX століття» (2022). Авторка аналізує структуру міського простору, житлові умови, виробничу сферу, побутову культуру та зміну уявлень про комфорт і модерність. Праця є важливою спробою реконструкції повсякденності київського міщанина на межі імперської епохи та доби модернізації.

⁵ Петровський М. Робітничий клас України в період капіталізму. — К.: Наукова думка, 1974.

⁶ Іванченко В. Київ у період капіталізму. — К., 1983

⁷ Лучко І. Культура Києва у XIX столітті. — К., 1976.

⁸ Водотика Т. Історія повсякдення. Київ. Початок XX століття. — К.: Темпора, 2022.

Юлія Ярцун⁹ у своєму дослідженні «Повсякденне життя шляхти Київської губернії (кін. XVIII – 60-ті рр. XIX ст.)» (2021) звертає увагу на побут, сімейне життя, господарську діяльність та форми соціальної взаємодії серед шляхетського середовища. Хоча робота охоплює передусім сільськогосподарське та провінційне повсякдення, її матеріали можуть бути продуктивними для розуміння менталітету та поведінкових практик київської еліти.

Цінним внеском у дослідження повсякденного життя є також колективна монографія¹⁰ «Жіночі виміри минулого: уявлення, досвіди, репрезентації» (2021), яка зосереджується на гендерному аспекті соціальної історії. У збірці представлено низку студій, що висвітлюють повсякденність жінок у різні історичні періоди, зокрема в контексті урбаністичного простору, приватної сфери, репрезентацій тілесності та стратегій виживання в умовах соціальних трансформацій. Особливо важливою є спроба авторів деконструювати традиційні уявлення про роль жінки в суспільстві та висвітлити її активну участь у формуванні культурного та соціального ландшафту. З огляду на довготривалу маргіналізацію жіночих наративів в академічному дискурсі, ця праця дозволяє суттєво розширити уявлення про повсякденне життя киян, зокрема через призму гендерної чутливості.

Серед новітніх досліджень, присвячених повсякденному життю київського міського населення, особливу увагу привертає праця Тараса Самчука¹¹ «Пиво і чорнило. Як жили київські студенти XIX — початку XX століття» (2023). Автор зосереджується на студентському середовищі як важливому соціальному прошарку, аналізуючи його побут, освітні практики, форми дозвілля та міжособистісні взаємодії. Через призму студентського життя розкривається ширший урбаністичний контекст Києва, а також

⁹ Ярцун Ю. Повсякденне життя шляхти Київської губернії. — К., 2021.

¹⁰ Жіночі виміри минулого: уявлення, досвіди, репрезентації / За ред. Тетяни Журженко. — Харків, 2021.

¹¹ Самчук Т. Пиво і чорнило. Як жили київські студенти XIX — початку XX століття. — К.: Віхола, 2023.

соціокультурна динаміка міста в період інтенсивних модернізаційних трансформацій.

У цьому ж ключі варто згадати й працю Олени Мокроусової ¹²«Старий Печерськ: “Арсенал” і довкілля» (2020), в якій досліджується просторово-соціальна структура одного з ключових районів Києва. Авторка поєднує методи урбаністики та мікроісторії, реконструюючи повсякдення мешканців через топографію, архітектуру, інфраструктуру та культурну символіку Печерська. Обидві праці доповнюють загальну картину повсякденного життя киян, акцентуючи як на соціальних типах (студенти, міщани), так і на локальних просторах, що формували повсякденні практики та ментальні уявлення мешканців імперського Києва.

Історіографія повсякдення міського населення Києва другої половини XIX – початку XX століття демонструє різноманітні підходи та методи дослідження. Від спогадів сучасників до новітніх соціокультурних студій — ця тема залишається актуальною для розуміння історії Києва, його місця в контексті історії України та Європи. Сучасні дослідження дозволяють глибше зрозуміти, як урбанізація, економічні зміни та культурні процеси впливали на повсякденне життя киян.

1.2 Джерельна база дослідження

Вагомою групою джерел для вивчення різних аспектів повсякденного життя є спеціалізовані посібники. Ці видання містять рекомендації щодо будівництва та облаштування житла, ведення домашнього господарства, норм харчування, способів догляду за собою, правил етикету, а також відомості про модний одяг, зачіски тощо.

Значний обсяг різнопланової інформації з широкого кола питань можна знайти в популярних періодичних виданнях кінця XIX – початку XX століття.

¹² Мокроусова О. Старий Печерськ: “Арсенал” і довкілля. — К., 2020.

Завдяки їхній широкій розповсюдженості та доступності матеріали, що публікувалися в них, швидко поширювалися серед широкого загалу читачів.

На рубежі XIX – XX століття в Європі у зв’язку з бурхливим розвитком міст набувають особливого значення проблеми планування міського простору, розселення центральних районів, раціонального будівництва, створення дешевого та зручного житла, тощо. Всі ці питання згодом стали актуальними і для міст Російської імперії. Щодо організації міського життєвого простору цінні відомості містить таке видання як «Известия киевской городской думы», «Киевлянин». В цих виданнях економісти, статистики, гігієністи, архітектори публікували дослідження з питань благоустрою, гігієни та забудови міст.

Джерелом до вивчення повсякденного життя стали рекламні оголошення, як в періодичних виданнях, так і вклейки у довідкових виданнях. Суттєві дані можна отримати з довідкових видань кінця XIX – початку XX століття, таких як «Весь Киев» та ін.

Джерелом до вивчення повсякденного життя стали рекламні оголошення, як в періодичних виданнях, так і вклейки у довідкових виданнях. Суттєві дані можна отримати з довідкових видань кінця XIX – початку XX століття, таких як «Весь Киев» та ін.

Отже, аналіз джерел та літератури дозволяє скласти уявлення про життєве міське середовище та реалії міського повсякденного життя у зазначений період.

1.3. Методологія дослідження

Представлене дослідження виконано в рамках соціальної історії, прикметною рисою якої є розгляд соціальних процесів залежно від потреб людини із зосередженням уваги на її свідомості. В свою чергу, одним із важливих предметів дослідження соціальної історії є повсякденне життя

людей. Вивчення останнього хоч і не є визначальним, але, без сумніву, необхідне для створення цілісної картини суспільного розвитку в країні кінця XIX – початку XX століття.

На мою думку, поняття «повсякденність» є більш широким у своєму значенні і включає матеріальну та духовну сферу щоденної життєдіяльності людини. Тому до основного предмету було включено вивчення таких проявів буденного життя людини як харчування, одяг, житло, зв'язок, транспортне забезпечення, сферу медичного обслуговування, освітні послуги кінця XIX – початку XX століття.

Треба зазначити, що історію повсякдення конкретизують та доповнюють такі поняття як «побут», «добробут», «рівень життя», «дозвілля».

Варто зазначити, що теоретико-методологічні підходи до дослідження життєвого рівня міського населення України у другій половині XIX – на початку XX століття ґрунтовно висвітлені у праці В. Б. Молчанова¹³. Дослідниця трактує рівень життя як "соціально-економічну категорію, що характеризує ступінь задоволення фізичних, духовних і соціальних потреб людини, а також потреб, які виникають під впливом конкретних суспільних умов, в яких люди існують та розвиваються".

Зрештою методологічною основою дипломної роботи стала сукупність принципів, підходів та методів наукового дослідження.

Одним з головних наукових принципів вивчення даної теми є принцип історизму. Він полягає у врахуванні конкретно-історичної обстановки кінця XIX – початку XX століття та особливостей тогочасної епохи.

Принцип об'єктивності полягає у визначенні реальних умов життя городян та з'ясуванні своєрідності генези міського середовища з дотриманням неупередженого погляду на цей процес та врахуванням фрагментарності відображених у джерелах фактів, їх різної наукової ваги.

¹³ Молчанов В. Б. Теоретичні підходи до вивчення життєвого рівня населення України у другій половині XIX – на початку XX ст. Київ, 2010. С. 411 – 436.

Досліджуючи проблему, використовувався цивілізаційний та формаційний підходи у вивченні історичного процесу. Так, цивілізаційний підхід допомагає охарактеризувати особливості та умови розвитку модернізованого суспільства. Формаційний підхід сприяє усвідомленню характерних рис і тенденцій у розвитку капіталістичного суспільства в Україні, дає можливість з'ясувати зміни у життєвих потребах городян, точніше визначити особливості соціально-класового поділу міського населення на межі століть.

У свою чергу, соціально-антропологічний підхід відображається у мікрорівневому дослідженні міського соціуму. А саме – структура та умови життя різних груп населення Києва.

Методологічний інструментарій роботи становлять як універсальні загальнонаукові методи: історичний, логічний, типологізації, що спрямовані на вирішення найбільш загальних, типових завдань відносно теми дослідження, так і спеціально-історичні: проблемно-хронологічний, історико-генетичний, порівняльно-історичний, історико-типологічний, історико-системний, метод контент-аналізу, математичної статистики, метод історичного моделювання та методи суміжних наук – метод соціальної психології.

Для аналізу та синтезу наявного джерельного матеріалу були також застосовані методи наукової критики джерел: евристичний, порівняльний, кількісний.

Отже, представлені в дипломній роботі понятійно-категоріальний апарат та відповідна методологія зумовили структуру роботи та логіку викладеного матеріалу, а також сприяли комплексному вивченню міського населення Києва та його повсякденного життя наприкінці XIX – початку XX століття.

Історіографія проблеми дослідження є досить різноманітною та багатоплановою. Історична наука поступово збагачувалася джерельною та методологічною базою, насичувалася універсальністю підходів. Проте слід

враховувати суспільно-політичні умови того чи іншого періоду в межах яких розвивалася історіографія. Адже вони суттєво впливали на наукові дослідження. Так, у дореволюційний період у центрі уваги дослідників переважно були питання формування населення міст та їх господарські заняття. Разом з тим історична наука цього часу лише побіжно висвітлювала різні аспекти повсякденного життя, фактично ігноруючи питання структури населення.

В свою чергу радянська історіографія досягла значних успіхів у дослідженні міграційних процесів, що сприяли збільшенню кількості міського населення. Активно досліджувалися питання динаміки змін у кількості городян та їх структурі. З'явився інтерес і до краєзнавчої тематики. Втім у центрі уваги істориків радянської доби перебував лише робітничий прошарок міського соціуму. Ефективність тогочасних наукових розвідок зменшували насаджені зверху певні ідеологічні стереотипи, а рамки дослідження звужував жорстко регламентований методологічний інструментарій.

Сучасний етап розвитку історіографії проблеми характеризується появою інноваційних підходів, різноманітністю джерельної та універсальністю теоретико-методологічної бази. Зараз дослідники значну увагу приділяють вивченню урбанізаційних процесів у регіональному вимірі. Активно вивчається становище та склад населення міст у період капіталістичної трансформації суспільства. В останні роки також спостерігається і посилення наукового інтересу до вивчення історії повсякдення.

Разом з тим, аналіз наявної літератури свідчить, що незважаючи на велику кількість досліджень з міської історії, питання структури та життя городян Києва наприкінці XIX – початку XX століття ще не дістали всебічного висвітлення.

Обрані теоретико-методологічні підходи та комплексне застосування методів історичного пізнання забезпечили максимальне вирішення поставлених завдань та систематизацію одержаних результатів. Зрештою

необхідність комплексного дослідження міського населення Києва та його повсякденного життя періоду капіталістичної трансформації суспільства є обґрунтованим та актуальним. А використана література і здійснена вибірка джерел дають можливість для реалізації мети та завдань дипломної роботи.

РОЗДІЛ 2

СОЦІАЛЬНО - ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ, ДЖЕРЕЛА ФОРМУВАННЯ ТА ЕТНІЧНИЙ СКЛАД

2.1. Формування міського населення

Міське населення являло собою достатньо складну соціальну структуру, окремі елементи якої мали різне правове становище. Характерно, що містами в під російській Україні вважалися лише офіційно визнані центри незалежно від того в якій мірі вони задовольняли таким ознакам міст як їх заселеність, рід занять. Таким чином, міські стани охоплювали тільки частину міського населення і створювалися урядом лише в офіційно визнаних містах.

Необхідно згадати, що законодавство XIX століття зберегло суть цього визначення. Так, згідно Зібрання законів Російської імперії під міськими обивателями малися на увазі жителі міст, яких відносили до «середнього роду людей». Зокрема: почесні громадяни, купці, міщани або посадські, ремісники або цехові¹⁴.

Проте в містах жили не лише суто представники міських верств суспільства. Варто також відзначити дворян, духівництво та селян, які також формували міський соціум. Особливо збільшився наплив представників дворянської верстви до міст у пореформений період, коли дворянство у масовому порядку розпродавало свої землі і прямувало до міст, де заробітна платня фактично ставала їх основним джерелом існування. Теж саме стосувалося і представників селянського стану, яких безземелля та малоземелля штовхало до пошуків роботи саме у нових індустріальних центрах.

У цілому наприкінці XIX – початку XX століття в містах сформувалися і діяли привілейовані та непривілейовані верстви населення. До перших

¹⁴ Полное собрание законов Российской империи: Свод законов гражданских. Санкт-Петербург, 1899. Т. 9. ч. 1.

відносилися дворяни, духівництво, а також почесні громадяни і купці, привілегії яким надавалися за виконання державних або громадських службових обов'язків, за торгівельну і промислову діяльність з виплатою відповідних сум по купецьким свідоцтвам, за успіхи у науковій та культурній сфері. Непривілейовані верстви міського суспільства – міщани, ремісники, селяни – поступово еволюціонували у напрямку зрівняння їх правового статусу з неподатними станами. Все ж представники цих станів в умовах розвитку капіталізму продовжували залишатися на найнижчій сходинці соціальної структури.

Вивчення питань населення Києва наприкінці XIX – початку XX століття, без сумніву, є важливим для розуміння специфіки модернізаційних процесів, з'ясування особливостей становлення ранньоіндустріального суспільства в Україні.

Необхідно зазначити, що історія заселення міста визначалась як особливостями її географічного положення, сприятливими кліматичними умовами, так і суттєвими політичними факторами, що мали неабиякий вплив на функціонування всіх сфер економічного та соціокультурного розвитку регіону. Саме капіталізм був суттєвим поштовхом містоутворень. Поява промисловості в її первісних формах вела до відриву населення від звичних для нього землеробських занять і концентрації навколо центрів мануфактурного виробництва. З подальшим розвитком індустрії все більше зростала рухомість населення і його зосередження в місцях фабрично-заводської та торгівельної діяльності¹⁵. У свою чергу, це супроводжувалося перетворенням найбільш значних селищ у міста, причому як за рахунок природного приросту, так і в основній масі за рахунок механічного переселення, що вело до швидкого зростання міського населення.

¹⁵ Иванов Л. М. О сословно-классовой структуре городов капиталистической России. Проблемы социально-экономической истории России. *Сборник статей*. – Москва, 1971. С. 312 – 340.

Почала збільшуватись і кількість переселенців, які мешкали неподалік, вони переходили в місто цілими сім'ями, а з більш далеких губерній переважно мігрувало саме чоловіче населення. При цьому значний потік до міста жителів віддалених губерній можна пояснити, з одного боку, нерівномірним розміщенням промисловості в країні, а з іншого – поширенням відробітків та обмеженого землекористування, малоземеллям селян. Місто, яке відкривало перед своїми жителями ширші перспективи та можливості в порівнянні з селом, могло в більшій мірі задовольнити їх інтереси – надати роботу, гідний зарібок. Як писав кореспондент земської газети: «Перспектива стати поденником, прислугою, лакеєм здається більш привабливою перед тяжкою долею землероба, обтяженого величезними виплатами»¹⁶.

Неабияк прискорював урбаністичні процеси і активний потік жителів із сусідніх сіл. Так, нестача в селян землі і, як наслідок, незабезпеченість їх нагальних життєвих потреб перетворюється на головний чинник аграрного переселення, і відповідно стає потужним стимулом у містоутворенні.

Із сільської місцевості зазвичай відходила переважно молодь, яка, обзавівшись власною сім'єю, осідала в місті. Та вже й пересилившись, селяни ще довгий час змушені були звертатись до місць свого постійного проживання за отриманням паспортів¹⁷. Власне, діти селян, що народилися в місті, вже отримували місцеву прописку, хоч за традицією продовжували вважатися селянами. Однак, будучи вже міськими жителями, вони поступово втрачали свою колишню стану приналежність і часто були задіяні як промислові робітники або працювали у сфері послуг.

Переселенню купців у місто сприяла як реально існуюча для них можливість розширення торгівельної справи, розвиток підприємництва, так і безпосередня участь в діяльності органів місцевого самоврядування.

¹⁶ *Вестник финансов, промышленности и торговли*. Киев., 1897. №33.

¹⁷ Рындзюнский П. Г. Крестьяне и город в капиталистической России второй половины XIX века. Москва, 1983. 269 с.

Відносно визначення кількості міського населення в якості досліджуваних джерел варто виокремити підрахунки Центрального Статистичного Комітету, що містяться у фондах РДІА і статистичних виданнях «Міста Росії у 1904 році» та «Міста Росії у 1910 році», а також – інформацію, яка друкувалася в «Обзорах...» губерній. Характерно, що статистичні дані вміщені у вищезгаданих джерелах інколи містять певні розходження. Але відхилення щодо кількісних показників в основному становить менше 1 %. Разом з тим, згідно досліджень Д. Чорного у двох випадках (1904 і 1910 рр.) різниця у підрахунках ЦСК та «Обзорів...» становить аж 28,5 - 26,9 %¹⁸¹⁹. Зрештою, статистичні дані, що містяться в «Обзорах...» можна використовувати лише частково, адже це видання не друкувалося в губернії, починаючи з 1912 року Натомість Центральний статистичний кабінет у своїх підрахунках намагався вираховувати середньорічну динаміку змін кількості населення, а також виділяти окремо чисельність жителів міст та їх пригородів. Крім того, матеріали були кінцевим варіантом перерахунку статистичних показників на місцях і в центрі. Тож, на мою думку, ці данні є більш достовірними.

Слід зазначити, що на зламі століть жителі міського простору Російській імперії складали лише 13,4 % (16828395 осіб) від загальної кількості населення²⁰. Загалом за даними перепису 1897 року кількість міського населення Києва складала 247 723 людини, з них 135 123 чоловіків, та 112 600 жінок. До 1907 року кількість населення зросла до 404 тисячі чоловік, а вже через рік вона становила 405,9 тисяч чоловік. Слід зазначити, що в цей час відчутно збільшується середній щорічний – як механічний (за рахунок прийшлого люду), так і природний (за рахунок народжуваності) – загальний приріст міського населення Києва. Це було обумовлено активним

18

¹⁹ Черный Д. Н. Городское население Украины в начале XX века. Вопросы истории. Киев, 2000. № 11-12. С. 145 – 151.

²⁰ Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 год. Екатеринослав: Изд.-е Центрального Статистического Комитета МВД, 1904. Т. XIII. 234 с.

розвитком торгівельної та промислової діяльності, що, в свою чергу, створювало досить сприятливі умови для проживання. Останнє, в результаті, й стало важливим мотивуючим фактором у питанні вибору місця проживання прийшлого люду.

Підводячи підсумок можна зазначити, що динаміку змін чисельності жителів міста визначали три головних чинника: природний рух населення (народжуваність, смертність, природний приріст), міграційні та етнічні процеси. В цілому ж протягом досліджуваного періоду зберігалася стійка тенденція до збільшення міського населення Києва.

2.2. Статеві-віковий склад населення міста та специфіка шлюбно-сімейної організації

Посилення в регіоні міграційних потоків наприкінці XIX – початку XX століття суттєво позначилося на специфіці статево-вікової структури міського населення Києва. В свою чергу, це не могло не відбитися на організації шлюбно-сімейних відносин, які в період капіталістичної трансформації суспільства помітно змінювалися. Тепер родина патріархального типу підпадала під осуд жителів міста, які прагнули відстоювати більш вільні форми сімейних відносин, менш авторитарних та менш ієрархічних.

У зв'язку із активним задіянням у міграційних процесах працездатного чоловічого населення, кількість осіб чоловічої статі серед міських жителів була домінуючою. В той час, як на межі XIX – XX століття на 1000 корінних городян регіону чоловічої статі припадало 870 корінних городянок.

Згідно з даними перепису 1897 року кількість міського населення Києва складала 247 723 людини, з них 135 123 чоловіків, та 112 600 жінок.

У середовищі осіб духовного звання, купецтва та міщанства кількість населення чоловічої та жіночої статі була майже пропорційна. Натомість

суттєво більше чоловіків було серед почесних громадян (55 %) та серед міських жителів, які належали до селянського стану (55,9 %) ²¹.

Слід зазначити, що урбанізаційні процеси позначилися й на віковому складі городян. Згідно даних Перепису 1897 року в місті переважали діти віком до 9 років, молодь від 10 до 19 років та працездатне населення від 20 до 39 років. Люди зрілої вікової категорії (від 40 до 59-ти років) та літнього віку (від 60-ти років) складали незначний відсоток міського населення Києва – 14 % (33862 особи) та 5 % відповідно (12422 особи) ²². Отже, у міру збільшення вікової градації, питома вага вікових груп поступово знижувалася, сягаючи мінімуму у найстаршому віці. Взагалі середній вік міських жителів Києва у чоловіків складав 26, у жінок 28 років ²³.

Треба підкреслити, що суттєвим показником розвитку міського суспільства є особливості шлюбно-сімейних відносин. Адже саме родині належить домінуюча роль в соціалізації особистості. Зрештою знання та досвід жителів дореволюційних міст здобувалися, як правило, через наслідування внутрішньосімейних відносин, а не через засоби масової інформації, які у зв'язку з низьким рівнем грамотності населення були ще недостатньо розвинуті. Крім того, родина є важливим джерелом вивчення демографічних змін у міському середовищі, адже показники шлюбності мали безпосередній вплив на динаміку росту чисельності городян. У цілому ж, через специфіку внутрішньосімейних відносин, форму та організацію родин у місті, можна визначити й особливості суспільних перетворень, які там відбувалися. Також зазначимо, що сформована на той час статево-вікова структура жителів міст регіону багато в чому визначала і вік укладання шлюбу, сімейний склад городян та особливості їх сімейного життя в цілому.

²¹ «Первая всеобщая перепись населения Российской Империи, 1897 г, том VIII. Волынская губерния». ЦСК МВД, 1904.

²² Там же.

²³ Общий свод по империи результатов разработки данных Первой всеобщей переписи населения, произведённой 28 января 1897 г. Санкт-Петербург, 1905. 267 с.

Посилення урбанізаційних процесів та зростання промислового виробництва руйнували традиційний лад сімейного життя. Відбувалася трансформація виробничих, господарсько-побутових, культурно-освітніх обов'язків членів міської родини, змінювались традиційні зв'язки між сім'єю та суспільством.

Такі особливості сімейного стану городян підтверджують й відповідні статистичні дані. За матеріалами Перепису 1897 року у Києві на 1000 осіб чоловічого населення зафіксовано 584 неодружених; серед 1000 жінок незаміжніх було 539 осіб. Вищезазначені показники свідчать про чисельну перевагу городян, які не давали шлюбних обітниць. Загалом кількість неодружених чоловіків і незаміжніх жінок, які проживали в місті, в 1,5 рази перевищувала кількість тих, хто перебував у шлюбі²⁴.

Неабиякий вплив на сім'ю та шлюбно-сімейні відносини в цей час мав і розвиток торгівельно-грошових відносин. Вдалий шлюб міг стати спробою покращити свій добробут. Тож нові виробничі відносини та приватна власність швидко проникали в сімейне життя. Наслідком цього стала постійно зростаюча кількість змішаних шлюбів. Такі шлюби укладалися між представниками тих станів, які мали схожі соціально-економічні, політичні та культурні інтереси. Зазвичай у представників заможних верств вони були пов'язані з прямим економічним розрахунком або прагненням досягти більш престижного становища в суспільстві. Йдеться про дворян, чиновників, підприємців або духовництво. Міщани ж мали більше змішаних шлюбів з близькими за рівнем життя представниками селянського стану.

Таким чином, на межі XIX – XX століття відбувався складний процес переоцінки традиційних цінностей шлюбу та сім'ї. Асиміляція в результаті шлюбу різних верств суспільства ставала повсякденним фактом життя. І хоча станові розбіжності в деякій мірі зберігалися, в цілому ж для міського

²⁴ Общий свод по империи результатов разработки данных Первой всеобщей переписи населения, произведённой 28 января 1897 г. Санкт-Петербург, 1905. 267 с.

середовища Києва було характерним подолання існуючої в попередні часи соціальної та станової замкнутості шлюбу.

Зазначимо, що існування в міському суспільстві нових ціннісних прерогатив щодо шлюбу неабияк впливало і на характер дошлюбної поведінки городян. Це позначилося на універсальності методів знайомств різних верств міського суспільства. У дворянських та купецьких сім'ях із певного віку молодь починали возити на бали, сімейно-танцювальні вечори, де батьки могли підібрати гідну пару своїй дитині. У заможних міщанських сім'ях, що мали зазвичай ділові чи дружні відносини, також інколи влаштовувалися танцювальні вечора. Самотні молоді чоловіки та жінки із середовища бідного міщанства зустрічались на організованих ними вечорницях у святкові чи вихідні дні. Молодь із сімей дрібних торговців та ремісників мала змогу познайомитися у весняно-літній час коло свого двору, де зазвичай збирались для спілкування та відпочинку. Поширеним місцем знайомств для всіх верств населення також були місцеві ярмарки, куди «вивозили на огляд незаміжніх дівчат», для того щоб неодружені парубки мали змогу обрати собі рівну за матеріальним статком наречену²⁵.

Характерно, що на початку ХХ століття через місцеву пресу стали практикуватися і листи-оголошення з метою знайомства та у перспективі – створення сім'ї. Наприклад, газета «Киевлянин» в 1900 році повідомляла на своїх сторінках: «Неодружені жінки та вдови з приданим у найближчий час бажають вийти заміж. Звертатися лише з серйозними пропозиціями»²⁶.

Варто зазначити, що тогочасну своєрідність шлюбу визначали не лише соціально-економічні та демографічні фактори, але й релігійно-етичні й національні традиції. Важливе значення при цьому відігравав етнічний склад населення міст губернії. Так, у досліджуваний період в регіоні поширюються національно-змішані шлюби. Цьому сприяли розвиток виробництва та

²⁵ Жирнова Г. В. Брак и свадьба русских горожан в прошлом и настоящем. Москва, 1980. 149 с.

²⁶ *Киевлянин*. Киев, 1900. №1.

капіталу, посилення міграційних рухів до міст, збільшення кількості освічених людей, що дозволяло розмовляти на мові іншої національності, а також зміна ціннісних установок населення щодо шлюбно-сімейних відносин. Проте однонаціональні шлюби в той час переважали.

Слід також підкреслити, що наприкінці XIX столітті у міському середовищі збільшується практика розлучень. Часто тут провина була на боці чоловіка, але суспільство традиційно звинувачувало у цьому жінку, якій доводилося переносити весь сором і навіть матеріальні витрати. Лише на початку XX ст. у Зібранні законів Російської імперії з'явився нормативний акт про права заміжніх жінок²⁷. Згідно з ним один із подружжя мав право відмовитися від спільного життя. Причинами розлучення могли бути жорстоке поводження з дітьми, фізичні знущання, тяжка хвороба, що становила небезпеку для життя та здоров'я членів сім'ї. Шлюб також автоматично втрачав своє правове значення в наслідок подружньої зради, смерті.

Отже, міське населення Києва наприкінці XIX – на початку XX століття було представлене в переважній більшості молодим працездатним населенням з чисельною перевагою чоловіків. Це сприяло прискоренню в модернізаційних процесів та створювало міцний потенціал для їх індустріального розвитку.

Крім того, статеві-вікова структура населення міста помітно позначилася на організації шлюбно-сімейних стосунків. В умовах розвитку капіталістичних відносин поряд зі зниженням шлюбності та зменшенням кількості ранніх шлюбів спостерігалось і розширення їх соціальної та станової замкнутості. Водночас сімейні відносини в міському середовищі мало залежали від етнічної специфіки. Шлюби були церковними, розлучення не віталися, а тому їх було мало. Разом з тим, специфіка соціально-економічного та демографічного розвитку міського суспільства регіону

²⁷ Полное собрание законов Российской империи: Свод законов гражданских. – Санкт-Петербург, 1909.

наприкінці XIX – на початку XX століття неабияк позначилася на традиційних функціях сім'ї, зростанні позасімейних інтересів та потреб городян. Крім того, міграція населення призводила до послаблення сімейних зв'язків та посилення дроблення родин. Усе це сприяло збільшенню кількості простих сімей та скорочувало великі патріархальні сім'ї.

2.3. Етнічна, конфесійна та станова-класова структура населення Києва

Слід зазначити, що активізація міграційних та демографічних процесів у регіоні наприкінці XIX – початку XX століття обумовила суттєві зміни етнічного складу жителів міста. Так, переселення значних мас людей з інонаціональних районів імперії не могло не позначитися на динаміці етнічних трансформацій.

Водночас треба звернути увагу на той факт, що ані релігійна конфесія, ані місце в соціальній структурі не можуть бути вагомими критеріями в реальному відображенні етнічної структури міського населення Катеринославщини. Тому при підрахунку кількості представників окремих національних груп автором перш за все брався до уваги мовний фактор та підданство громадян.

Зрештою етнічна структура міст краю була досить строкатою. Більше за всіх на межі XIX – початку XX століття Київ пережив досить швидку трансформацію з невеликого міста з переважною більшістю етнічних росіян (54,7%), за якими слідували євреї (19,0%), в великий мегаполіс, який активно вбирає в себе вихідців з українських сіл. У 1897 році 71,4% населення столиці визначили себе як етнічні українці (за цим показником місто стало однією з найбільш коренізованих столиць республік СРСР), 20,9% - етнічні росіяни, 3,9% - етнічні євреї²⁸. Далі за чисельністю йшли білоруси і

²⁸ Общий свод по империи результатов разработки данных Первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 г. Санкт-Петербург, 1905. 267 с.

поляки. При цьому Київ був майже єдиним містом України, де в радянський період частка етнічних українців зростала, а російських падала, причому в Києві - більш ніж удвічі, при абсолютному зростанні.

Зрештою активізація міграційних та демографічних процесів на Катеринославщині помітно вплинула на національний, і, як наслідок, – конфесійний склад мешканців міст. Зазначимо, що міське населення було багатоконфесійним. Проте абсолютна його більшість належала до православних. Так, згідно з даними перепису 1897 року, послідовники цих вірувань складали у місті 69,4 % (167263 особи)

Римо-католики були другими за своєю чисельністю конфесією, становлячи у 1897 р. 2,2 % (5388 осіб) жителів міста.

Відносно представників інших віросповідань можна стверджувати, що їх частка у Києві суттєвою не була. Це – протестанти (0,9 %), мусульмани (0,4 %), старообрядці (0,2 %), вірмено-григоріанці (0,09 %) та ін.

Крім прибічників вищезгаданих релігійних вірувань у міському середовищі діяли секти штундистів, адвентистів, хлистіства та іонітства, які мали міцну матеріальну та організаційну базу²⁹. Як правило, ці групи населення приховували свою справжню віру через поліцейські та судові переслідування, а тому точні дані щодо їх чисельності важко встановити. Хоча зазначимо, що пропагуючи своє вчення вони активно розповсюджували серед городян регіону свої друковані видання на кшталт журналів «Баптист», «Кронштадтський маяк» і т. ін.

Наприкінці XIX – початку XX століття свої певні особливості мала і соціальна стратифікація міського соціуму Катеринославської губернії, яка супроводжувалася формуванням класової структури. Проте через недостатню кількість наявних джерел всебічно дослідити процес становлення

²⁹ Кабузан В. М. Украинцы в мире динамика численности и расселения. 20-е годы XVIII века. 1989 год Формирование этнических и политических границ украинского этноса. Москва. Наука, 2006. 658 с.

соціально-класової структури міського населення регіону в динаміці неможливо.

Характерно, що процеси класоутворення наприкінці XIX – початку XX століття відбувалися уповільнено. У період пізнього самодержавства у містах Катеринославщини продовжували існувати привілейовані і непривілейовані верстви суспільства, які різнилися своїм юридичним становищем, правами та обов'язками. Тож, як зазначав російський історик Б. Миронов, «попри неоднорідність кожного стану в суспільній свідомості «чотиричленна станова парадигма» продовжувала зберігатися за чіткою шкалою: дворянство – духовенство – міський стан – селянство»³⁰. Відповідно в житті міського суспільства в той час відбувалося накладання станових та класових структур.

За переписом 1897 року, у міському середовищі Києва переважну більшість складали міщани – 50,6 % (121881 осіб). Це було на 6,3 % більше, ніж питома вага представників цього стану у містах Російської імперії в цілому. Займаючись в містах, як правило, дрібною торгівлею, міщани вже наприкінці XIX – на початку XX століття могли утримувати шинки, бути власниками дрібних торговельних та промислових закладів. Серед міщанства також було чимало службовців адміністративних та громадських структур.

Другою за чисельністю соціальною верствою представленою у місті були селяни. Останні із загальною кількістю 94948 осіб складали 39,4 % міського населення. Більшість городян селянського стану долучалися переважно до сфери послуг, займалися торгівлею, ставали робітниками.

Наступну за чисельністю станову групу міських жителів складало дворянство (11688 осіб). Причому у переписі 1897 року окремо виділяється як категорія спадкових дворян із загальною часткою у міському середовищі

³⁰ Черный Д. Н. Городское население Украины в начале XX века. Вопросы истории. Киев, 2000. № 11-12. С. 145 – 151.

губернії 2,6 % (6281 осіб), так і дворян особистих, включаючи чиновників не дворянського походження, що становило 2,2 % (5407 осіб)³¹.

Купецтво складало 10 % населення міста. Незважаючи на те, що частка купців серед міського населення Києва була незначною, все ж вони відігравали значну роль у громадському житті. Купці – найбагатші люди міст, міські голови, гласні міських дум, благодійники тощо³².

Зменшення наприкінці XIX століття чисельності духовництва відбулося в результаті прийняття у 60-х – 70-х рр. XIX століття низки законів, які ліквідували спадковість церковних посад і відкрили можливість всім бажаючим залишити духовну службу. Натомість зменшення питомої ваги купецтва у містах регіону на межі XIX – XX століття відбувалися через введення у 1874 року загальної військової повинності, а також ухвалене «Положення про державний промисловий податок», що дозволяв займатися підприємництвом без отримання купецького гільдійського свідоцтва. Зменшення ж частки селян у міському просторі було переважно пов'язано з переходом їх до стану міщан чи купців³³.

Зміна чисельності представників різних станів відбувалася і під впливом таких чинників, як: 1) природний приріст населення, що був досить високим у селян та менш високим у дворян, міщан, купців та духовництва; 2) фактор спадкової передачі станової приналежності, що законодавчо встановлювалося для спадкових дворян, спадкових почесних громадян, міщан, цехових, селян, козаків, іногородців; 3) законодавче регулювання, яке, з одного боку, розширювало можливості переходу з одного стану в інший, а, з іншого – у певний час створювало для цього перешкоди. Так, уряд

³¹ Черный Д. Н. Городское население Украины в начале XX века. Вопросы истории. Киев, 2000. № 11-12. С. 145 – 151.

³² Брук С. И. Этнический состав населения России (1718 – 1917 гг.). Москва, 1980. № 6. С. 18 – 34.

³³ Гуменюк А. О. Соціальна і національна структура міського населення Правобережної України (друга половина XIX ст.). *Український історичний журнал*. 1993. № 10. С. 77 – 85.

неодноразово обмежував доступ до лав спадкових дворян осіб недворянського походження³⁴.

Найзаможнішою верствою у містах регіону наприкінці XIX – початку XX століття була буржуазія, яка жила за рахунок прибутку з капіталів та нерухомого майна. За підрахунками, її представники складали 6,4 % міського населення (6,9 тис. осіб).

Другою за своїм значенням соціальною групою міського соціуму були дрібні виробники – торговці, дрібні підприємці, кустарі, ремісники, питома вага яких у міському середовищі краю складала близько 25,6 % (27,3 тис. осіб).

Не менш важливою була і категорія службовців – 9,3 % (9,9 тис. осіб) міського населення губернії. Це, як правило, працівники нефізичної праці – адміністративно-управлінські кадри, військові, поліцейські, конторські робітники.

Городян задіяних у сфері науки, освіти та мистецтва можна віднести до лав інтелігенції, частка якої становила на 1897 рік лише 2,5 % жителів міста.

Пролетарі були найчисельнішою соціальною групою у міському середовищі, складаючи за нашими підрахунками близько 32 % професійно зайнятих городян (34,6 тис. осіб). Як правило, це були робітники підприємств, транспорту, сільського господарства, будівельники, для яких основним джерелом прибутку був продаж власної робочої сили.

До соціально-класової структури суспільства належать і, так звані, декласовані елементи – маргінали, особи які опинилися на нижньому поверсі тогочасного суспільства. Це городяни чия діяльність була пов'язана з проституцією, жебраки, арештанти, люди невизначеного роду занять тощо. Поява декласованих елементів, до яких належить і люмпен-пролетаріат, була спричинена масовим безробіттям, зубожінням представників нижчих верств

³⁴ Гуменюк А. О. Соціальна і національна структура міського населення Правобережної України (друга половина XIX ст.). Український історичний журнал. 1993. № 10. С. 77 – 85.

населення. Їх загальна частка серед міського населення складала 2% (1 тис. осіб).

Зрештою, незважаючи на всю приблизність класового поділу міського суспільства, він дає можливість краще з'ясувати особливості становлення капіталістичних відносин у місті Києві наприкінці XIX – початку XX століття.

Отже, можна зробити висновок, що склад міського населення мав певні особливості. Міграційні процеси суттєво позначалися на строкатості етнічної, конфесійної та соціальної структури міського населення. Зокрема, досить різноманітним був склад городян за національною ознакою. Протягом 1880-х – 1914 років тут переважали росіяни, українці та євреї. Питома вага інших етносів у міському середовищі була суттєво меншою. Також слід підкреслити, що попри своєрідні риси своєї матеріальної та духовної культури, укорінені стереотипи та звичний спосіб життя, досить часто різні етноси (особливо малочисельні) асимілювалися і не могли чітко визначити свою національну приналежність.

Відповідно до етнічного складу міського населення наприкінці XIX – початку XX століття досить строкатою була і його конфесійна структура. Все ж найбільшою тут була кількість городян православного віросповідання. Частка ж представників інших віросповідань не перевищувала й 4 % жителів міста³⁵.

Слід також зазначити, що наприкінці XIX – початку XX століття у міському просторі Києва активно йшов процес класоутворення – руйнувалися станові перегородки і на перший план все чіткіше виступав поділ не по станам, а за заняттями та засобами отримання прибутку та заробітку. Отже, з активізацією наприкінці XIX – початку XX століття процес формування

³⁵Гуменюк А. О. Соціальна і національна структура міського населення Правобережної України (друга половина XIX ст.). *Український історичний журнал*. 1993. № 10. С. 77 – 85.

класової структури міського суспільства значно розширюється соціальна мобільність населення та послаблюється його станова замкнутість.

Таким чином, структура міського населення Києва наприкінці XIX – початку XX століття визначалася особливостями урбанізаційних процесів.

Збільшення кількості городян відбувалося не лише за рахунок природного приросту населення. Варто зазначити, що питома вага міських жителів суттєво змінилася в результаті посилення міграційних процесів. Так, інтенсивний розвиток промислового виробництва сприяв переселенню до міст у пошуках роботи жителів прилеглих сіл та губерній. Це пришвидшувало формування нового суспільства, із притаманним йому способом життя та культурою. Все ж у процесі тривалої адаптації мігрантів до нових умов життя традиційні риси старого патріархального суспільства продовжували проявлятися у міському середовищі.

Крім того, міграційні процеси неабияк позначилися і на особливостях статеві-вікової структури населення міста. Переважання питокої ваги чоловічого населення над жіночим обумовлювалося активною участю у переселенні саме чоловіків молодого працездатного віку. Вікова структура городян відзначалась перевагою молодших вікових груп. А враховуючи стабільно високі темпи механічного приросту населення, можна припускати, що міське суспільство залишалося досить молодим протягом всього досліджуваного періоду.

Варто також взяти до уваги і факт того, що статеві-вікова структура населення позначалась на специфіці шлюбно-сімейних відносин. Так, частка городян, які перебували у шлюбі була меншою ніж неодружених та незаміжніх. Починає зникати патріархальність сім'ї, зменшується кількість її членів, підвищується авторитет жінки. Змінюється суспільне ставлення до розлучень та змішаних шлюбів. Це неабияк позначилося на соціальній поведінці городян та сприяло розширенню рамок міжстанових відносин.

Міграційні процеси пореформеного часу суттєво ускладнили національну та релігійну структуру жителів міста Києва. Так, міське

населення за етнічною приналежністю стало більш строкатим, все ж питома вага росіян (40,7 %), українців (27 %) та євреїв (26 %) залишалася найбільшою. Впродовж досліджуваного періоду характерна була майже однакова кількість представників певного етносу і відповідного йому віросповідання.

На межі XIX – XX століття з посиленням урбанізаційних процесів та інтенсивним розвитком фабрично-заводської промисловості певні трансформації відбулися і у соціальній структурі населення міста. Поступово почав зникати становий розподіл, а поділ людей вже переважно здійснювався за способом отримання прибутку. Так, дворяни та купці долучалися до підприємницької діяльності, ставали службовцями, поповнювали лави інтелігенції та чиновництва. Міщани перетворювалися на дрібних домогосподарів, ремісників; селяни – на індустріальних робітників.

І все ж формування класів капіталістичного суспільства відбувалося в умовах збереження його становості. У цілому міське населення Києва наприкінці XIX – початку XX століття являло собою станово-класове суспільство перехідного типу – від аграрного до індустріального.

РОЗДІЛ 3

ОСОБЛИВОСТІ ПОБУТУ ТА ВІДПОЧИНКУ НАСЕЛЕННЯ КИЄВА

3.1 Їжа, одяг та житло городян

Дослідження повсякдення городян, їх побуту малих життєвих світів, включає висвітлення умов життя та відпочинку, способів лікування, можливостей отримання належної освіти. Вивчення цих питань, має важливе значення, адже вони впливали на формування поглядів та стереотипи соціальної поведінки городян, їх світогляд, також це дозволяє прослідкувати і певні історичні процеси.

Також слід зазначити, що до змісту поняття побуту жителів міст, можна віднести умови проживання, можливості задоволення потреб в їжі та одязі, транспортних послугах, засобах зв'язку та багато іншого. У свою чергу, рівень життя городян, можливості задоволення їх потреб визначали як доходи, які вони отримували, так і благоустрій міст, можливості міського господарства у забезпеченні населення відповідними комунальними послугами. Тож перш за все слід звернути увагу на прибутки городян.

Як і в попередні періоди, Київ зберігав статус важливого торговельного центру. Упродовж ХІХ століття спостерігалось значне розширення мережі торговельних закладів. Якщо у 1817 році їх кількість становила 316, то у 1846 році – 846, а до 1890 року зросла до 4648. Паралельно відбувалося поглиблення їх спеціалізації. Зокрема, у 1890 році функціонувало 92 бакалійні магазини, 64 галантерейні, 53 магазини готового одягу, 52 суконно-мануфактурні, 23 взуттєві, 22 булочні та кондитерські, 14 тютюнових та 50 книгарень.

Окрім стаціонарних закладів, у Києві діяло дев'ять базарів: Бессарабський, Либідський, Житній, Львівський, Лук'янівський, Олександрівський, Галицький, Печерський та Сінний. Важливе значення

також мала ярмаркова торгівля. Щорічно в місті проводилося шість ярмарків³⁶ що сприяло активізації торговельних операцій та товарообігу.

Найменш забезпеченою категорією населення Київщини були обслуга та чорнороби. Наприкінці XIX ст. місячний заробіток чоловіків-служників у місті був у діапазоні від 6 до 15 крб. В 1910 р. він збільшився на 25 – 50 %, тобто склав від 8 до 30 крб. У чорноробів наприкінці XIX ст. середній денний заробіток складав 40 – 60 коп. У 1904 р. він зріс до 50 – 70 коп., а у 1910 р. – до 80 коп. на день³⁷.

Заробітна плата кваліфікованих робітників була дещо вищою. Так, середній річний заробіток фабрично-заводського робітника у 80 – ті рр. XIX ст. складав 200 крб. На початку XX ст. цей показник зріс до 290 крб. Таким чином, для більшості робітників добовий заробіток на початку XX ст. не перевищував у середньому 1 крб., а місячний – 20-30 крб.³⁸

У порівнянні з представниками робітничих професій заробіток міської інтелігенції – зокрема, медичних працівників та освіти – був відчутно більшим.

Цілком задовільним було й матеріальне становище міського духівництва, незважаючи на неодноразові звернення, щодо «заміни існуючого засобу матеріального забезпечення іншим, який би більш відповідав його високому статусу та значенню»³⁹. Тут слід враховувати, що крім офіційних доходів, служителі церкви доволі часто мали ще й додатковий прибуток від проведення обрядів та читання молебнів. Старший священик щороку отримував 900 крб., молодший священик – 850 крб., диякон – 450 крб., пономар – 200 крб.⁴⁰

³⁶ Панкова Є.В. Туристичне краєзнавство. Навчальний посібник. Київ, 2003. 352 с.

³⁷ Наумов Г. Организация и задачи городской статистики. *Известия Киевской городской думы*. Киев, 1915. №10. С. 3–41.

³⁸ Там же.

³⁹ Макаров А. Український побут Києва початку XX ст. *Хроніка 2000*. Київ, 2002. Вип. 51-52. С. 256–290.

⁴⁰ Макаров А. Український побут Києва початку XX ст. *Хроніка 2000*. Київ, 2002. Вип. 51-52. С. 256–290.

Річна заробітня плата середніх службовців складала від 800 крб., а вищих – від 2 тис. крб. Додатково до зарплатні вони отримували святкове жалування (на Різдво, Великдень та інші свята), річні премії, квартири та безкоштовно користувалися освітленням та опаленням.

Отже, темпи зростання заробітної плати, власне, як і її розмір, надто різнилися в залежності від професії та посади. Середньомісячний заробіток робітників фабрично-заводської промисловості збільшився з 80 – х рр. XIX століття до 1914 р. лише на 7,5 крб. (з 16,7 крб. до 24,2 крб.), тоді як ціни на продовольство в країні зросли у кілька разів.

Крім професійної діяльності, так чи інакше необхідною й оціненою в суспільстві, здійснювали корисну громадську роботу, прославилися як значні меценати. За переконанням В. Ковалинського, від середини XIX до початку XX століття у Києві «утвердилася особлива атмосфера благодійності та меценатства, а в копилку на загальнокорисні справи з однаковою вдячністю приймалися і копійки робітного люду, і карбованці чиновників, і тисячні внески завзятих підприємців». Приватні пожертвування відігравали ключову роль у створенні та підтримці широкого спектра соціальних і культурних закладів. Завдяки меценатству функціонували притулки для літніх людей, лікарні для малозабезпечених верств населення, нічліжні будинки для безпритульних. Окрім того, на приватні кошти відкривалися школи та дитячі садки, зводилися храми та громадські установи⁴¹.

У другій половині XIX століття існувало «Київське російське купецьке зібрання», яке мало свій статут і програму. Багато в чому вони опікувалися насущними потребами городян, підпорядковуючи їм свої програмні документи. Так, зміни в суспільстві кінця століття зумовили й відповідні корективи в статуті «Київського російського купецького зібрання» влітку 1899 року⁴². Деякі з них діяли напівлегально, а тому потрапляли в коло уваги поліції. Зокрема «Купецьке товариство в м. Києві» легалізувалось лише в

⁴¹ Ковалинский В. В. Меценаты Киева. Киев, 1998. С. 3.

⁴² Про зміну статусу «Київського російського купецького зібрання». 1899 р.

буремні 1906–1907 роках, хоча виникло дещо раніше. Після запровадження майнового цензу право обирати в думи дістали лише городяни, котрі сплачували податки. Про участь у діяльності реформованої Київської думи представників купецтва свідчить те, що до виборчих списків внесли 3222 особи, а з'явилося всього 530. Однак, слід визнати той факт, що й обрані не дуже цікавилися діяльністю Думи, часто уникали її засідання. Певну пасивність у ній купецтва, очевидно, можна пояснити тим, що повноваження установи були досить обмежені і зводились в основному до піклування про зовнішній благоустрій міста, зокрема вулиць, майданів і базарів. І навіть це здебільше робилось (на громадські кошти) з розрахунку догодити місцевим дворянам і вищим урядовцям. Значні суми грошей витрачались на утримання поліції, тюрем, казарм тощо.

Отже, купці, окрім основної професійної діяльності - торгівлі та підприємництва київські купці активно займалися багатогранною і корисною для суспільства громадською роботою, були значними меценатами й міськими управителями.

Незважаючи на те, що вони наживали власні капітали не завжди законними або “чесними” методами, велика частка з них йшла на благодійні заходи: заснування лікарень і притулків для бідних, підтримку незаможних студентів, спорудження храмів тощо. Причому, такий вид діяльності проводився незалежно від національності чи віросповідання кожного з них, хоча і мав певну специфіку (наприклад, у випадку пожертв караїмській громаді, на будівництво синагоги євреями і т.п.). Нерідко меценацтвом займалися й купецькі дружини, що також накладало специфічний відбиток на соціально-економічне й культурне життя городян. Благодійність мала різні форми і методи, зокрема одноразові чи довготривалі пожертвування, виплати грошима або постачання продовольством, одягом, постільною білизною. Окремі негоціанти відіграли помітну роль у розвитку місцевої архітектури, пошти, транспорту, освітянської справи. Їх діяльність зосереджувалася не

лише в межах Києва, а й поширювалося на інші міста України, Росії й зарубіжжя. А їхні цінні колекції згодом стали надбанням усього суспільства. На відміну від сучасної ситуації, коли столичні ринки України здебільшого знаходяться в приватному володінні, до 1917 року вони належали місту й давали йому досить великі доходи. Практично, за своїми об'ємами, на кінець свого розвитку прибутки від них посідали друге місце в надходженнях до міського бюджету. Протягом XIX століття, розуміючи важливість таких зборів, царський уряд все частіше звертав увагу на необхідність впорядкування фінансової системи та господарства в губернському місті.

Слід зазначити, що прибутки городян неабияк позначалися на їх побуті, і в першу чергу на раціоні та якості харчування. Так, еліта повністю задовольняла свій денний раціон, вживаючи продукти високої якості. Дворянство та заможне купецтво, не поступались еліті, нерідко снідали, обідали та вечеряли у найдорожчих закладах громадського харчування – ресторани. Середні верстви міського населення – дрібне купецтво та заможне міщанство – харчувалися більш дешевими продуктами, враховуючи рівень їх матеріальних статків. Серед закладів громадського харчування вони відвідували кондитерські, кав'ярні, трактири, харчевні, ковбасні.⁴³

У свою чергу, денний раціон незаможних городян Катеринославщини був значно обмеженішим. Робітники, чорнороби, прислуга, ремісники, через дефіцит власного бюджету, зазвичай були змушені задовольнятися харчами низької якості. Так, представники незаможних верств населення часто вживали не дуже якісну, але достатньо дешеву базарну продукцію.

У заможних верств населення через великі фінансові прибутки частка бюджету, яка відводилася на харчування була досить незначною. Зазвичай щомісяця на їжу йшло близько 70 – 104 крб., тобто частка витрат на харчування у них становила до 40 %. Натомість у малозабезпечених городян Київщини наприкінці XIX – початку XX ст. витрати на харчування складали

⁴³ Панкова Є.В. Туристичне краєзнавство. Навчальний посібник. Київ, 2003. 352 с.

50 – 60 % їх прибутку. Так, у несімейного робітника на харчі щомісяця йшло 10 – 12 крб. при середньому заробітку тих років 20 крб. На початку XX ст. відсоток місячних витрат на продукти харчування при незначному підвищенні заробітної плати практично не змінився. Враховуючи підвищення в цей період цін на продовольство, робітник-одинак витрачав на харчування 14 крб. при середньомісячному заробітку у 25 крб.

Незначне підвищення цін на продовольчу продукцію у місті спостерігалось у період наближення свят та у неврожайні роки (1891 – 1892 рр.). Проте більш суттєве подорожчання відбулося під час загострення економічної кризи та депресії (1900 – 1909 рр.), коли хліб та м'ясо зросли в ціні майже на 30 %.⁴⁴

Режим харчування християнського населення міст значною мірою визначався системою церковних постів. Продовжуючи народні традиції, містяни надавали надзвичайно важливого значення різдвяному та великодньому столу. У щоденному раціоні мешканці міст переважно споживали страви традиційної української кухні, що, ймовірно, пояснюється її високими смаковими якостями. Додатково варто зазначити, що в більшості міських родин куховарками були українські селянки, що могло впливати на збереження та поширення українських кулінарних традицій.

Важливою складовою у визначенні умов побуту населення Київщини є також рівень задоволення їх потреб у одязі. В зв'язку з цим зазначимо, що прибутки городян суттєво позначалися на якості та особливостях їх одягу та взуття. Так, заможні городяни через дорогий вигляд вбрання могли хизуватися своїми матеріальними статками. Для бідних верств населення одяг був лише життєвою потребою, позбавленою будь-яких естетичних уподобань та смаку.

⁴⁴ Наумов Г. Организация и задачи городской статистики. *Известия Киевской городской думы*. Киев, 1915. №10. С. 3–41.

І все ж у містах губернії з кінця XIX століття відбувалося поступове розширення станового характеру одягу. Населення почало переходити на європейську моду.

Слід згадати також, що специфіка одягу та взуття міського населення Київщини кінця XIX – початку XX століття залежала не тільки від соціального походження та прибутків, а й від сезонності, вікової та статеві приналежності, професійної зайнятості тощо. Так, серед верхнього чоловічого одягу популярними були розраховані на будь-яку пору року пальта. Їх ціна різнилася від 30 – 35 крб. (літнє) до 150 крб. (хутряне). Не менш популярними серед чоловіків були фуфайки від 50 коп., кожухи від 10 – 15 крб. та сюртуки (близько 50 крб.).⁴⁵ Поступово у моду входили також піджаки та піджачні костюми, які коштували у середньому від 10 до 20 крб. Натомість піджачні костюми за останньою берлінською та паризькою модою для представників еліти можна було придбати вже від 25 до 50 крб.

Влітку городяни носили легкі ситцеві сорочки, жилети та брюки, вартість яких була досить помірною – від 3 до 10 крб. Представники чиновництва Київщини одягали навіть краватки, які коштували від 10 коп.⁴⁶

Жіночий одяг був більш різноманітним. Із верхніх речей жінки носили демі-сезонні пальта від 25 крб.⁴⁷ Серед менш забезпечених осіб були поширені тужурки та фуфайки. У теплу пору року жінки носили спідниці, блузки, сорочки-полотнянки і сукні, а восени та ранньою весною – манто і костюми із міцного полотна. В середовищі заможних городянок у моду входили розкльошені спідниці, блузки з пишними рукавами, спідниці-шаровари, панчохи. Натомість носіння корсетів поступово відходило у минуле.

Щодо головних уборів, то чоловіки носили шапки, картузи та капелюхи, вартість яких у залежності від якості матеріалу складала від 1 крб.

⁴⁵ Макаров А. Український побут Києва початку XX ст. Хроніка 2000. Київ, 2002. Вип. 51-52. С. 256–290.

⁴⁶ *Киевлянин*. Київ, 1900. №1.

⁴⁷ *Киевлянин*. Київ, 1900. №10.

до 7 крб. Серед жіноцтва поширеними були капори та капелюхи різних фасонів: для свят, прогулянок, повсякдення. Заможні городянки із купували собі дорогі капелюхи, вартість яких могла сягати більше 100 крб. Як правило, вони були прикрашені пір'ям, стрічками, хутром, квітами та навіть дорогоцінним камінням. Таким чином, у жінок головний убір міг чітко визначати їх станovu приналежність. В якості допоміжних аксесуарів жінки із панівних верств суспільства носили вуалі, дорогоцінні каміння, ексклюзивне пір'я та інші прикраси, які, звичайно, не могли придбати жінки із бідного середовища.

Дуже важливим питанням в організації побуту населення Київщини було і питання житлового забезпечення. Впродовж досліджуваного нами періоду через дорожнечу житла останнє залишалося майже недоступним для переважної більшості міського населення. Необхідно також зазначити, що вартість житла була різною. Зазвичай вона залежала від якості та місця розташування.

На початку XIX століття тривала активна забудова вільних територій, розташованих між Старим містом, Подолом та Печерськом. Унаслідок цього відбувалося поступове розширення міської території та її інтеграція з навколишніми передмістями, такими як Звіринець, Куренівка, Лук'янівка, Сирець тощо. З середини XIX століття спостерігалось переміщення частини мешканців Подолу до району між Кирилівською лікарнею та Куренівкою. Це було зумовлено частими весняними повеннями на Дніпрі, які становили серйозне стихійне лихо для жителів Подолу.

На початку XIX століття забудова Києва активно розвивалася згідно з планом, розробленим Андрієм Меленським. Призначений на посаду міського архітектора у 1799 році, Меленський обіймав її протягом тридцяти років, суттєво вплинувши на архітектурний вигляд міста. Він є автором проєктів численних житлових і громадських будівель, а також церков, що були споруджені в перші десятиліття XIX століття. Серед його відомих робіт –

приміщення першого міського театру на Європейській площі та церква-ротонда на Аскольдовій могилі та ін.⁴⁸

У 1870–1880-х роках архітектурний вигляд Хрещатика зазнав значних змін. Переважно зводилися триповерхові будівлі, що мали магазини, конторські та банківські приміщення на перших поверхах. Вулицю було вкрито бруківкою, що сприяло її подальшому розвитку та поступовому перетворенню на головну магістраль міста.

Водночас вирішенню проблеми житлового забезпечення (переважно для приїжджих) сприяло розширення мережі закладів готельного типу. З кінця XIX до кінця першого десятиліття XX ст. їх загальна кількість тут зросла майже вдвічі.

У середині XIX століття розпочалося активне будівництво готелів на Хрещатику, зокрема двоповерховий готель архітектора Беретті на Бессарабці. Згодом спостерігалось значне збільшення кількості фешенебельних готелів. На Хрещатику з'явилися такі заклади, як "Бель-Вю", "Гранд-Отель" та "Отель де Франс".

На вулиці Володимирській також функціонували відомі готелі: "Метрополь" та "Франсуа". За адресою Володимирська, 21 розташовувався популярний готель "Древняя Русь" з однойменним рестораном. На протилежному боці вулиці, у триповерховому будинку за номером 23, знаходився готель "Женева". По Володимирській, 16 був розташований готель "Номери Чарнецького", а за номером 36 – готель "Номери Ільїнської". У 1901 році цей будинок придбав чех В. Вондрак, який надбудував три поверхи та перейменував готель на "Прагу". Крім того, на вулиці Золотоворітській, 6, у триповерховому флігелі поруч з особняком, діяли мебльовані кімнати Є. Іваницького.⁴⁹

Помітну роль у покращенні умов життя городян регіону відігравали також пошта, телеграф та телефонний зв'язок. Зазначимо, що їх розвиток був

⁴⁸ Панкова Є.В. Туристичне краєзнавство. Навчальний посібник. Київ, 2003. 352 с.

⁴⁹ Панкова Є.В. Туристичне краєзнавство. Навчальний посібник. Київ, 2003. 352 с.

невід'ємним наслідком посилення урбанізаційних процесів та необхідною умовою поліпшення побуту людей.

У 1854 році, після завершення будівництва повітряно-провідникової лінії Київ-Москва, у Києві було введено в експлуатацію телеграф. Згодом з'явилися й інші телеграфні лінії, що з'єднали Київ з Одесою, Берліном та іншими містами. У 1856 році запрацювала державна телеграфна контора, яка розмістилася на вулиці Володимирській, 22.

У 1850-х роках потужність київського телеграфу дозволяла опрацьовувати близько 500 телеграм на добу, а до 1911 року цей показник зріс до 1 мільйона телеграм. Це свідчить про стрімкий розвиток і зростання значущості телеграфного зв'язку для міста.

Тариф за відправлення телеграми з десяти слів у межах Російської імперії на межі XIX – XX ст. складав 10 коп., а поза межами держави – 1 крб.

Першу телефонну станцію в Києві було створено у 1886 році, вона обслуговувала 60 абонентів. Динамічний розвиток телефонного зв'язку призвів до значного зростання кількості абонентів: у 1904 році їх число сягнуло 1,7 тисячі, а вже у 1910 році – 3,4 тисячі. Телефонна станція розміщувалася на Хрещатику, у дворі поштової контори.

Поширенішими й доступнішими для міського населення були поштові послуги. Через пошту відправляли листи, бандеролі, посилки та навіть гроші⁵⁰. Зокрема, пересилка закритого листа у межах одного міста коштувала 5 коп., а міжміська – 7 коп. Пересилка ж відкритого листа, який писався на спеціальних бланках поштового відомства у межах Російської імперії складала 3 коп.

Популярною на Київщині була передплата періодичних видань, що також входили до обов'язків поштового зв'язку. Так, з видання, що виходило

⁵⁰ С. В. Абросимова, Н. Є. Василенко, А. І. Перкова. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького: Листи Д. І. Яворницького до діячів науки і культури. Дніпро, 2005. С. 350-382.

раз на день, треба було сплатити за доставку 18 % його ціни, якщо не більше одного разу на тиждень, то 14 %, не більше раз у місяць – 10 % його вартості. Тож менш заможна частина міського населення віддавала перевагу самостійній купівлі газет, без переплати за їх доставку.

Таким чином, у розглянутий період відбувається формування характерної міської культури повсякдення та певного уніфікованого міського стилю життя. Цей процес супроводжувався залученням дедалі ширших верств міського населення.

3.2 Організація дозвілля міського населення

Варто зазначити, що саме поняття «дозвілля» характеризує собою вільний час від праці. Його можна поділити три головні підкатегорії – відпочинок, захоплення, розваги, які суттєво впливали на формування моральних потреб та ціннісні орієнтири окремих груп суспільства. Проте у даному випадку варто брати до уваги не лише характер змістовного наповнення форм проведення дозвілля, а й матеріальні витрати, які йшли на відпочинок. Адже в першу чергу тут враховувалися городянами не стільки власні інтереси та зацікавленості, скільки фінансовий бік питання проведення вільного часу. Не менш вагоме значення мала також загальна культура самої людини.

Слід відмітити, що мистецтво організації дозвілля посідає важливе місце в житті міського суспільства. адже саме відпочинок надає чимало можливостей для самовираження людини. Власне тому, вивчення дозвілля різних соціальних груп міського населення Київщини може допомогти з'ясувати специфіку їх соціокультурного розвитку та точніше визначити становище, яке вони посідали в тогочасному суспільстві.

Слід зазначити, що головною рисою міського життя під час переходу від традиційного до індустріального суспільства була ще остаточно не подолана замкненість станів, кожен з яких жив власним життям, мав свої певні види розваг та користувався характерними тільки для нього формами відпочинку. Так, якщо міське товариство могло користуватися усіма благами життя, то

представники робітничого класу, працюючи за мізерну заробітну плату, не мали ані часу, ані коштів для користування культурним та розважальним потенціалом, яке могло надати їм місто на межі XIX – XX століття.

Враховуючи більші матеріальні можливості, які мали представники вищих станів до їх звичного образу життя поступово увійшла мода відвідувати театри, кінотеатри, ресторани, користуватися в якості розваг транспортними засобами, брати участь у засіданнях клубів, які теж були своєрідними розважальними установами⁵¹.

Необхідно вказати, що у клубах Київщини часто відбувалися бали, маскаради, сімейні та танцювальні вечори⁵². Нерідко такі заходи здійснювалися з благодійницькою метою. Дотримання суворого етикету, святкові туалети, класичний набір танців та пишний банкет ставали важливими атрибутами проведення балів.

Швидкими темпами зростала в губернії й кількість шанувальників театральних вистав. У пореформений час театр став достатньо масовим суспільно-культурним явищем. Міська публіка відвідувала його з величезним ентузіазмом, особливо, за свідченням тогочасної преси. Перший дерев'яний міський театр у Києві, розрахований на 740 місць, був збудований архітектором Андрієм Меленським у 1805 році на Хрещатику. Театр не мав постійної трупи, а його сцена здавалася в оренду різноманітним гастролуючим колективам. Репертуар був широким і охоплював українські, польські та російські твори різних жанрів – від драми до опери. На цій сцені виступали видатні актори, такі як Михайло Щепкін та Павло Мочалов, а також артисти з Італії, Іспанії, Франції та інших країн.

У 1851 році будівлю театру було зруйновано. Проте, вже у 1856 році на вулиці Володимирській звели нове театральне приміщення, що могло вмістити 970 глядачів.

⁵¹ Панкова Є.В. Туристичне краєзнавство. Навчальний посібник. Київ, 2003. 352 с.

⁵² Там само.

Ціни до театру були високими, складаючи від 20 коп. до 9 крб. в залежності від комфорту та розташування місць для сидіння. Саме тому переважно лише забезпечений глядач був у той час постійним відвідувачем театральних дійств⁵³. У Києві великою популярністю користувалася італійська опера. З 1867 року розпочалися постійні сезони російської опери. На київській сцені відбулися прем'єри таких значущих творів, як "Життя за царя" М. Глінки, "Русалка" О. Даргомижського та "Аскольдова могила" О. Верстовського. До Києва приїздили видатні композитори, щоб бути присутніми на виставах, поставлених за їхніми творами, або брати участь у їх підготовці: Петро Чайковський, Сергій Рахманінов, Микола Римський-Корсаков. Зокрема, Сергій Рахманінов диригував оперою "Алеко", а Петро Чайковський готував прем'єру "Пікової дами", яка вперше побачила світло рампи саме на київській сцені.

На київській сцені виступали також відомі оперні співаки: Марія Гальвані, Тітта Руффо, Маттіа Баттістіані, Антоніна Нежданова, Леонід Собінов, а також Дмитро Усатов – учитель Федора Шаляпіна. Сам Федір Шаляпін розпочав свій творчий шлях у 1890 році, співаючи в хорі української мандрівної трупи Г. Деркача, і згодом часто виступав на київській сцені.

Зрештою зростаюча комерціалізація театральних вистав, концертів, клубних заходів, які тривалий час залишалися привілеєм вищих верств населення, поступово призводила до того, що дворяни та верхівка купецького стану міст губернії опинялися поряд у перших рядах перед сценою і на балах. Та таке прагнення злитися із дворянською масою наштовхувалося на жорстку відсіч з боку останніх.

Не лише театри, а й храми кінця XIX – початку XX ст. можна назвати осередками розвитку міської культури та одним із найпопулярніших місць

⁵³ Вільшанська О.Л. Повсякденне життя міст України кін. XIX– поч. XX ст.: європейські впливи та українські національні особливості. Київ: Інститут історії України НАН України, 2009. 172 с.

проведення вільного часу. Крім власних служб, у більшості культових споруд різного віросповідання проводилися безкоштовні святкові заходи. Тому вони активно відвідувалися всіма верствами населення, незалежно від їх прибутків. Зазвичай у вихідні дні та свята влаштовувалися концерти духової музики. Популярними серед парафіян були твори Л. Бетховена, Й. Баха, П. Чайковського, Г. Генделя.

В кінці XIX– початку XX століть у Києві спостерігався активний розвиток музейної справи. У 1899 році було засновано та збудовано приміщення для першого міського музею старожитностей і мистецтв. Крім того, при Київській духовній академії функціонував церковно-археологічний музей, колекція якого нараховувала близько 5 тисяч експонатів. Серед них були цінні документи з історії православної церкви Південно-Західного краю, а також колекція рідкісних ікон. Значною популярністю користувався археологічний музей відомого збирача старожитностей Т. В. Кибальчича, що розташовувався в його приватному будинку на вулиці Дорогожицькій, 34. На вулиці Безаківській, 10 також працював музей старожитностей археолога Хойновського⁵⁴.

Важливим етапом в організації дозвілля міського населення стала поява кінематографу. В 1896 році в приміщенні театру "Бергоньє" розпочалася демонстрація "сінематографу", що ознаменувало появу кінематографа в Києві. Невдовзі після цього на Хрещатику з'явилися перші стаціонарні кінотеатри, відомі як "ілюзії", серед яких були "Корсо" та "Експрес". Слід зазначити, що кінематограф переважно вважався розвагою простого люду, адже платня за перегляд фільму, яка складала в середньому від 10 до 70 коп., була значно меншою, ніж за відвідування театральної вистави. Крім того, враховуючи, що вартість квитків на місця, які знаходились подалі від екрану була вищою, звичним явищем в кінотеатрах стали величезні натовпи людей біля самого

⁵⁴ Вільшанська О.Л. Повсякденне життя міст України кін. XIX– поч. XX ст.: європейські впливи та українські національні особливості. Київ: Інститут історії України НАН України, 2009. 172 с.

екрану. Склад публіки синематографічного залу був досить різноманітний – тут були і студенти, учні, представники інтелігенції, жандарми, робітники, чиновництво, прислуга і навіть повії. Причому найбільша кількість відвідувачів перебувала у молодому 20 – 25-тирічному віці.

Найбільшим успіхом у населення користувалися сентиментальні мелодрами та комічні сцени. Найбільш популярними були фільми «Дьявольская лестница», «Агония любви», «Кровавая помолвка», «Наталка-Полтавка», «Наймичка», «Богдан Хмельницький».

Поряд із кінематографом неабияке захоплення викликало відвідування циркових вистав. У 1869 році на Бессарабській площі відкрився перший приватний цирк, що поклало початок розвитку циркового мистецтва в Києві. Згодом цирки-шапіто також встановлювали в Університетському сквері, на Троїцькій площі та поблизу приміщення Міської Думи, що свідчить про зростання популярності циркових вистав серед киян.

Часто циркові вистави супроводжувалися і спортивними виставами-змаганнями із боротьби з винагородою у вигляді грошових премій та конкурсами краси серед легкоатлетів і глядачів щодо найкращої чоловічої статури.

Для представників різних груп міського населення звичним явищем тоді були і прогулянки під оркестр військової чи симфонічної музики та феєрверки у міських садах. У Києві для дозвілля та розваг населення були облаштовані міські сади (парки). У 1862 році в долині Царського саду відкрився розважальний заклад "Шато де Флер" (Замок квітів). Після пожежі в Царському палаці всі оранжереї орендував садівник Христіані, який і створив цей комплекс. "Шато де Флер" пропонував відвідувачам різноманітні розваги: тут функціонували кафешантан, буфет, а також зали для показу драматичних вистав, оперет і фарсів. У парку грав духовий оркестр, а у святкові та недільні дні влаштовувалися феєрверки, що робило його популярним місцем відпочинку для киян.

Окрім вже згаданих, у Києві функціонували й інші відомі міські сади. У 1881 році було засновано Купецький сад, коли міська дума передала в оренду Київському купецькому зібранню так званий Малий сад, що розташовувався в кінці Царського саду. Серед інших популярних місць відпочинку варто виділити сади "Ермітаж" (на Трухановому острові), "Аркадія" (на Бібіковському бульварі) та "Венеція" (у Микільській слобідці поблизу Ланцюгового мосту). Популярністю серед киян також користувалися заміські сади, зокрема "Нивка" та "Ельдорадо" (на проспекті Перемоги). Це були найпопулярніші місця проведення дозвілля в городян, де щоденно міщани проводили час.⁵⁵

У міських садах також часто влаштовувалися шахові змагання, функціонували кегельбани, дитячі каруселі, тенісні корти. З початку ХХ століття починають будуватися і спеціальні майданчики для їзди на роликових ковзанах – так звані скетинг-ринги.

Отже, нові розваги, ставши частиною міського життя, давали можливість, чоловікам і жінкам проводити своє дозвілля разом. Вони також відкривали можливість робітникам хоча б на кілька годин перестати відчувати своє залежне соціальне становище і бути нарівні з іншими верствами населення, звільнитися від патріархальних обмежень. Та попри умовну спільність соціокультурного простору всіх категорій міського населення в період утвердження капіталістичних відносин продовжувала зберігатися певна відокремленість класів, основних станових груп. Проведення дозвілля «шляхетними верствами» населення, звичайно, різнилося від форм відпочинку менш забезпечених жителів міського середовища, які змушені були задовольнятися доступнішими заходами у проведенні свого вільного часу.

3.3 Реклама в повсякденному житті

⁵⁵ Панкова Є.В. Туристичне краєзнавство. Навчальний посібник. Київ, 2003. С. 282 – 303.

Наприкінці XIX – на початку XX століття бурхливий розвиток промисловості та торгівлі призвів до значного посилення конкуренції між товаровиробниками. Це особливо виражалося в легкій та харчовій промисловості, що були безпосередньо орієнтовані на масового споживача, а також у роздрібній торгівлі та сфері послуг для міського населення. Рекламні оголошення є важливим джерелом для дослідження повсякденного життя населення. Реклама магазинів з переліком пропонованих товарів допомагає відтворити асортимент предметів вжитку, таких як продукти, одяг, меблі, посуд, а також предмети розкоші, їжу, вина, косметичні засоби та інше. Крім того, рекламні матеріали дозволяють виявити модні тенденції та найбільш поширені торгові марки, які в масовій свідомості асоціювалися з гарантованою якістю товару.

Із величезної кількості рекламних оголошень, що зустрічаються на обкладинках газет, зрозуміло значення, яке надавали рекламі виробники і торговці. Наприкінці XIX – на початку XX століття відбулася значна трансформація в рекламній індустрії: з'явилися видання, що спеціалізувалися виключно на публікації рекламних оголошень. Цей факт свідчить про зростання значення реклами як інструменту просування товарів і послуг. Наприклад, „Деловой будильник” (Київ, 1907), „Киевский вестник об'явлений и справок” (1909), „Объявления киевских товаров и промышленных фирм” (1885)⁵⁶. Кошти від платних оголошень становили значну частку прибутку періодичних видань. Під них віддаються цілі шпальти, як правило, перша та (або) остання.

Рекламні матеріали активно інтегрувалися в різноманітні щорічні довідкові видання, зокрема в довідники-календарі, такі як "Весь Киев". Це забезпечувало широке охоплення аудиторії та доступність рекламної інформації для населення. Наприкінці XIX – на початку XX століття спостерігалось зростання уваги до здорового способу життя та безпосередньо

⁵⁶ Бондаренко В.В. Розвиток комерційної реклами на сторінках періодики Східної України середини XIX – початку XX століття. Київ, 2002. С. 62–64.

до фізичного здоров'я. Це зумовило появу реклами тренажерів, засобів для гігієни ротової порожнини, догляду за шкірою, засобів проти лупи, для стимуляції росту волосся та проти облісіння. Така інтенсивна рекламна діяльність свідчить про активне формування та впровадження у масову свідомість суспільних оцінок, які засуджували облісіння, наявність лупи чи кволість. Кількість подібних рекламних оголошень була значною, що підкреслює актуальність цих питань для суспільства того часу. Якщо порівняти оголошення в газети „Киевлянин” за 1880 р. і через 20 років, за 1900 р., то помітно, що за цей час таке становище не змінюється. Саме з цього виходять рекламодавці.

Наприклад, „Киевлянин” у 1880 р. друкує рекламу „фарби для волосся „Індіана”, що повертає колір сивому волоссю та помади „Тополин”, яка сприяє росту волосся. Крем „Брильянт” для балу та спектаклів є вершиною досконалості при вечірньому освітленні”.⁵⁷

А от приклади рекламних оголошень за 1900 р.: „Тов. Брокер рекомендує рідину „Петроль” для зміцнення волосся та мило „Петроль” для знищення лупи”⁵⁸. „Борно-тимолова пудра трьох відтінків – рожевого, білого та кремового ціною 50 коп. і крем Олександра Бойновського так само за 50 коп.”⁵⁹. „Товариство Брокер рекомендує мило „Негус Менелик”, „Парижская роза” – по 15 коп. за кусок, „Семейное”, „Вазелиновое”, „Инородцев”, „Белая сирень”, „Гелиотроп”, „Опопанакс”, „Русская резеда”, „Ландыш” – по 20 коп. за кусок⁶⁰. Мило від засмаги „Жермен” продається в подільському магазині Покровського”⁶¹. „Хімічно чиста, гігієнічна пудра „Гігієна”⁶².

Вплинути на масову свідомість мала і заувага, що „Фірма є постачальником двору його імператорської величності”. Щоб отримати такий

⁵⁷ *Киевлянин*. Київ, 1880. №20.

⁵⁸ *Киевлянин*. Київ, 1900. №10.

⁵⁹ *Киевлянин*. Київ, 1900. №13.

⁶⁰ *Киевлянин*. Київ, 1900. №14.

⁶¹ *Киевлянин*. Київ, 1900. №25.

⁶² *Киевлянин*. Київ, 1900. №31.

статус, слід було робити великі пожертви на благодійність, брати участь у міжнародних та всеросійських виставках, отримувати медалі та дипломи за якість товарів. Наприклад, Бр. Брабець були одними з не багатьох київських фірм, удостоєних цього звання. Їх оголошення в газеті „Киевлянин” від 17 березня 1900 р. у № 77 так і починаються *„Придворні постачальники Бр. Брабець пропонують машинки для стрижки волосся та бороди – американські, французькі, німецькі. Бритви власної фабрики, англійські, шведські і швейцарської фабрики „Абрентц”. Бритви механічні безпечні американські „Ртар”. У продажу також приналежності та прибори для гоління”*.⁶³

Одним із найважливіших спонукальних мотивів, який мав діяти безвідмовно, було зазначення, що ціна на товар є найнижчою з можливих, або, що така низька ціна буде триматися лише кілька днів, наприклад, впродовж розпродажу. Отже, покупцю давали зрозуміти, що така вигідна пропозиція може діяти тільки зараз, тільки тут, за виключних обставин і відмовитися від неї просто неможливо.

Для збільшення обсягів продажу та підвищення попиту активно використовувалися різноманітні рекламні акції та заходи, серед яких чільне місце посідали розпродажі. Вони могли бути повними, що проводилися у зв'язку із закриттям або переїздом магазину, або ж сезонними.

У тогочасних газетах постійно зустрічалися оголошення про такі розпродажі, що свідчить про їх широке застосування в торговельній практиці. Це дозволяло магазинам регулярно оновлювати асортимент та привертати увагу споживачів. Найвагомішим аргументом, що безвідмовно впливав на свідомість, було зниження ціни. У своїй книзі споминів Г. Григор'єв розповідає, що в Києві *„на Мало-Житомирській вулиці крамар Матвеєв мав відносно велику крамницю, торгував років із п'ять. На цій вулиці, крім того,*

⁶³ Рибаків М.О. Хрещатик відомий і невідомий. Красзнавчі нариси. Київ, 2003. - 504

було ще кілька крамниць. Аж ось відкрився новий великий гастрономічний магазин”.

Імовірно, власник магазину володів значним капіталом, оскільки зміг знизити ціну на крупу, цукор, ковбасу та деякі інші товари на одну копійку. Цей крок призвів до швидкої втрати покупців у конкурентів, що змусило їх припинити свою діяльність та закритися.⁶⁴

Ступінь розвитку рекламної справи свідчить про формування суспільства, де більшість пересічних містян активно залучаються до процесу споживання.

Вже в цей період формувалися принципи та методи рекламної справи, які залишаються актуальними й донині. Один із ключових принципів дії рекламної інформації — це навіювання, тобто безпосередній вплив на почуття людини, а через них — на її розум та волю. Кожна реклама розраховувалася на певну аудиторію та враховувала її соціальні, гендерні та вікові особливості. Наприклад, для жінок важливими були краса та елегантність подачі й оформлення рекламних оголошень, тоді як на чоловіків впливала солідність та серйозність обґрунтування. Отже, рекламна справа поєднує в собі елементи як науки, так і мистецтва

Рекламна справа кінця XIX – початку XX століття активно використовувала сукупність різноманітних елементів. Серед них були образ товару, торговельна марка та її графічний символ, емоційний заклик і логічна аргументація. Особливу роль відігравав принцип надання товару певного іміджу, що переконував споживача у престижності володіння ним. Також застосовувалася логічна аргументація, яка базувалася на науково обґрунтованих властивостях товару.

Активно практикувалося проведення рекламних кампаній — комплексних заходів, що здійснювалися протягом певного періоду. Популярними були

⁶⁴ Григор'єв Г.П. У старому Києві. Спогади. Київ, 1961. 360 с.

розпродажі, як остаточні (у зв'язку із закриттям чи переїздом), так і сезонні, що пропонували товари за зниженими цінами.

Для привернення уваги читача рекламні оголошення друкувалися різними вигадливими шрифтами, оздоблювалися віньєтками, рамками та доповнювалися графічними зображеннями пропонованого товару. Це свідчить про розвиток візуальної складової реклами та її спрямованість на естетичне сприйняття аудиторією.

На зламі XIX та XX століть виробництво, торгівля та реклама дедалі більше орієнтувалися на широкі верстви міського населення. Вони враховували різну купівельну спроможність, смаки, амбіції та прагнення середнього класу до моди, розкоші, а також престижність закордонних товарів. Це свідчить про те, що реклама використовувала як свідомі, так і підсвідомі мотиви суспільної свідомості. Паралельно, в повсякденне життя та масову свідомість активно впроваджувалися новітні винаходи й ідеї гігієни та здорового способу життя. Через рекламні кампанії в суспільстві формувалися нові потреби та смаки, які, своєю чергою, задовольнялися промисловістю та торгівлею.

Таким чином, рівень життя містян залежав не лише від їхніх доходів, а й від рівня благоустрою міста, в якому вони проживали. Ці фактори в кінцевому підсумку визначали особливості побуту та способи проведення вільного часу населення.

В зв'язку з цим треба зазначити, що за рівнем свого благоустрою та наявного житлового фонду міста Києва (як і всієї України) помітно відставали від середнього європейського рівня. І це не могло не позначатися на добробуті мешканців міст краю в цілому. Рівень життя міського населення наприкінці XIX – на початку XX століття характеризувався значною соціальною диференціацією. Заможні верстви, що походили з дворянства та багатого купецтва, мали змогу споживати висококалорійну та вишукану їжу, носити дорогий одяг і проживати у власних особняках або просторих багатокімнатних квартирах з усіма зручностями. Саме вони користувалися

найкращими послугами зв'язку та транспорту, активно долучалися до діяльності клубів, відвідували театри, художні виставки та паркові розваги. На противагу цьому, нижчі прошарки міського суспільства – ремісники, міщани та селяни – через мізерність своїх доходів мали доступ до неякісного та одноманітного асортименту продуктів харчування, дешевого або поношеного одягу, а також жили в неналежних житлових умовах. Способи їхнього відпочинку також суттєво відрізнялися від дозвілля еліти або навіть представників середнього класу. Переважно це зводилося до споживання алкогольних напоїв у шинках, безкоштовних прогулянок у садах та вуличних ігор.

Слід також зазначити, що мешканці губернського центру, завдяки кращому благоустрою, мали можливість користуватися вищими умовами життя порівняно з жителями повітових міст регіону. Загалом, рівень добробуту городян у губернських центрах був вищим.

РОЗДІЛ 4

СОЦІОКУЛЬТУРНІ ПОТРЕБИ ГОРОДЯН, МОЖЛИВОСТІ ЇХ ЗАДОВОЛЕННЯ

4.1 Рівень грамотності та можливості доступу городян до культурно-освітніх послуг

Важливим показником життєвого рівня міського населення є освіта та грамотність. Адже прогрес суспільства залежить від показників їх розвитку. Так наприкінці XIX – початку XX століття певні зрушення у сфері освіти відбувалися і на Київщині.

Для модернізаційної доби характерною рисою є строкатість у поширенні освіченості серед різних соціальних груп міського суспільства. Так, серед представників дворянства та чиновництва губернії грамотними були понад 80 %. З них 40 % здобули освіту в середніх навчальних закладах, 20 % – у вищих навчальних закладах, 10 % – у спеціальних середніх навчальних закладах та ще 10 % – у вищих та середніх військових навчальних закладах.

Досить високим був відсоток грамотних і серед представників духівництва – майже 88 %. Понад 75 % представників цього стану здобували освіту у середніх навчальних закладах і близько 2 % в університетах.

Будучи основою міського суспільства, освічені купці, міщани та почесні громадяни складали понад 50 % від їх загальної кількості. Причому відсоток письменних чоловіків серед представників цих станів (58 %) значно перевищував сумарну кількість освіченого жіноцтва (35 %). Для порівняння слід зазначити, що питома вага письменних наприкінці XIX століття складала 55,4 % відсотки⁶⁵.

⁶⁵ Шляхов О. Б. Україна на шляху до індустріального суспільства (друга половина XIX – початок XX ст.) Дніпро, 2010. – 244 с.

Наприкінці XIX – початку XX століття освітня мережа Києва складалася з навчальних закладів духовного відомства (семінарії, духовні училища, церковно-приходські школи, школи грамоти), приватних училищ, професійно-технічних училищ, народних початкових училищ, середніх учбових закладів (гімназій, реальних та комерційних училищ), нижчих спеціальних училищ, вечірніх курсів та класів з ліквідації неписьменності.

Характерно, що у період становлення ранньоіндустріального суспільства станова градація продовжувала супроводжувати навчальний процес. З цього приводу відомий публіцист XIX століття М. Н. Катков писав: «Освіта має різні ступені. Загальну освіту дає народна початкова школа (до 12 – 13 років.). Через неї мають пройти всі, та обмежитися нею можуть лише найнижчі промислові класи. Наступну ступінь освіти з навчанням до 15 – 17 років (реальні училища, гімназії), має отримувати вищий промисловий клас. Нарешті, вища освіта, до 21 – 25 років, учена. Вона є потребою вищого класу, що керує долями свого народу і створює для нього його майбутнє»⁶⁶.

Як правило, навчальні заклади утримувалися за рахунок плати за навчання, допомоги від уряду, органів місцевого самоврядування, громадських і приватних пожертвувань тощо.

Зазначимо, що у початкових училищах плата за навчання становила 6 – 10 крб. на рік. Тож через доволі помірковану вартість навчання основний контингент тут складали діти малозаможних городян.

У середніх навчальних закладах платня за навчання була значно вищою. Так, у престижних на той час жіночих та чоловічих гімназіях вона становила в середньому від 50 крб. на рік, а у додаткових класах сягала навіть 100 крб. У переважній більшості тут навчалися вихідці з купецького стану (73,2 %), дворянства (21 %), представники селянства (3,2 %) та діти осіб духовного звання (2,6 %)⁶⁷.

⁶⁶ История России в XIX веке. Санкт-Петербург, 201. Т. 9. 381 с.

⁶⁷ Катков М.Н. Собрание сочинение в 6-ти томах. Москва, 2011-2012. Т6. 345 с.

Слід зазначити, що з матеріального боку початкова освіта в країні була забезпечена досить слабо. Наприкінці XIX ст. Російська імперія витрачала на її фінансування в середньому лише по 31 коп. на одного мешканця⁶⁸.

Тож потреба у початковій освіті була дуже великою, але розширення мережі освітніх закладів цього типу відбувалося не досить швидко.

Політика уряду Російської імперії щодо освіти обмежувала доступ до повноцінних знань, надаючи найширшим верствам населення лише початкову освіту. Лише обрані могли дозволити собі здобуття повноцінної середньої освіти, яка відкривала прямий шлях до вищої школи. У 1864 році була запроваджена система поділу гімназій на "класичні" та "реальні". Класичні гімназії передбачали ґрунтовне вивчення "класичних мов" (латинської та старогрецької), що було необхідним для подальшого навчання на гуманітарних факультетах. Атестат такої гімназії автоматично давав право на зарахування до університету. Реальні ж гімназії орієнтували учнів на вступ до технологічних, політехнічних та інших спеціальних інститутів, які потребували практичних знань. З 1871 року реальні гімназії втратили свій статус, ставши училищами⁶⁹ тоді як класичні гімназії залишилися єдиним типом середніх навчальних закладів, що надавали шлях до університетської освіти.

Навчальна програма класичних гімназій у Києві, що відповідала загальноімперським стандартам 1884 року, включала такі предмети: Закон Божий, російську мову з церковнослов'янською та словесність, логіку, латинську мову, давньогрецьку мову, математику (арифметику, алгебру, геометрію і тригонометрію), фізику, історію, географію, французьку мову, німецьку мову, спів та гімнастику. Додатково, за окрему плату, учні могли вивчати креслення, малювання, музику і танці.

⁶⁸ Там же.

⁶⁹ Из истории киевских гимназий. URL <http://primetour.ua/ru/company/articles/iz-istorii-kievskih-gimnaziiv.html>.

Структура гімназійної освіти: класи, прогімназії

Гімназійний курс був розрахований на вісім років навчання, з можливістю зарахування до "нульових" (підготовчих) класів. Існували також прогімназії — навчальні заклади, які надавали освіту в обсязі перших чотирьох гімназійних класів. Це було достатньо для багатьох молодих людей, а ті, хто бажав продовжити навчання, могли відразу вступати до п'ятого класу класичної гімназії. Прогімназії зазвичай створювалися у невеликих містах, де повноцінна гімназія вважалася надмірною розкішшю. Проте, і в Києві періодично з'являлися приватні прогімназії, деякі з яких згодом розвивалися до рівня повноцінних гімназій⁷⁰.

У зазначений період загальна безкоштовна середня освіта була відсутня. Плата за навчання в гімназії становила від 50 до 100 рублів на рік, що на той час було значною сумою. Це фактично унеможливлювало здобуття середньої освіти для малозабезпечених верств населення.

У 1887 році, в період так званих контрреформ, міністр народної освіти Іван Делянов видав циркуляр наступного змісту: «Озаботившись улучшением состава учеников гимназий и прогимназий, я нахожу необходимым допускать в эти заведения только таких детей, которые находятся на попечении лиц, предоставляющих достаточное ручательство в правильном над ними домашнем надзоре и в предоставлении им необходимого для учебных занятий удобства. Таким образом, при неуклонном соблюдении этого правила, гимназии и прогимназии освободятся от поступления в них детей кучеров, лакеев, поваров, прачек, мелких лавочников и тому подобных людей...». Це розпорядження увійшло в історію як «циркуляр о кухаркиных детях»⁷¹.

У випадках, коли учнівської плати та бюджетних дотацій було недостатньо для утримання навчальних закладів, на допомогу приходили меценати. Держава всіляко заохочувала такі ініціативи. Офіційно існували

⁷⁰ Макаров А.Н. Малая энциклопедия киевской старины. Київ, 2002. 558 с.

⁷¹ История России в XIX веке. Санкт-Петербург, 201. Т. 9. 381 с.

посади "почесних піклувальників" та "почесних охоронців". Отримати такий статус було відносно нескладно: для цього багатий благодійник брав на себе зобов'язання надавати навчальному закладу регулярну та вагому матеріальну допомогу. Натомість його формально приймали на державну службу, що давало йому можливість отримувати вислугу, чини, ордени, а в перспективі – навіть спадкове дворянство, не кажучи вже про прихильну увагу з боку найвищих осіб. Яскравим прикладом є відома родина цукро заводчиків Терещенків: Микола Терещенко був почесним попечителем Першої гімназії, його брат Федір – Другої, а син Олександр – Третьої. Практично при всіх гімназіях Києва були створені Товариства допомоги нужденним учням. Члени цих товариств вносили посильні суми для того, щоб оплачувати навчання підопічним школярам, купувати для них форму, підручники та інші необхідні приналежності. Це відіграло важливу роль у підтримці доступу до освіти для малозабезпечених учнів.

Перша чоловіча гімназія в Києві спочатку розташовувалася у Кловському палаці на Липках⁷² до 1857 року. Згодом заклад перемістився до будівлі за адресою бульвар Тараса Шевченка, 14. У 1911 році, відзначаючи своє сторіччя, гімназія була перейменована на Імператорську Олександрівську. Після 1917 року в цих стінах послідовно розміщувалися керівні органи освіти України, а пізніше — гуманітарні факультети Київського національного університету ім. Т. Шевченка. Друга чоловіча гімназія була заснована у 1836 році. Спочатку вона розташовувалася в орендованих приміщеннях, але у 1854-1856 роках для неї збудували власну будівлю за адресою бульвар Тараса Шевченка, 18, зовсім поруч із Першою гімназією.

Третя гімназія відкрилася у 1874 році на Подолі. Її приміщення за адресою Контрактова площа, 8, спочатку було двоповерховим класичним особняком, що належав заможній київській особі Назарію Сухоті. У середині

⁷² Из истории киевских гимназий. URL <http://primetour.ua/ru/company/articles/iz-istorii-kievskih-gimnaziiv.html>.

XIX століття в ньому розміщувалася міська дума. У 1876-1878 роках будівлю надбудували та розширили спеціально для потреб гімназії⁷³.

Четверта гімназія, заснована у 1883 році, деякий час функціонувала в орендованому будинку на розі бульвару Тараса Шевченка та сучасної вулиці Пирогова. У 1920 році ця будівля була спалена під час польської окупації, а згодом її відновили для розміщення радянської школи.

П'ята гімназія, також відома як Печерська за місцем розташування, була заснована у 1885 році. Вже у 1886 році для неї збудували нове приміщення на вулиці Суворова, 1⁷⁴.

На початку XX століття, у 1908 році, на Лук'янівці з'явилася Шоста гімназія. Нову будівлю для неї спорудили у 1912-1913 роках на теперішній вулиці Мельникова, 81.

Перша жіноча гімназія в Києві відкрилася у 1860 році завдяки вирішальній ролі колишнього київського губернатора Івана Фундуклея – відомого багача та мецената. Він безкоштовно передав під гімназію власну садибу з будівлями, а також забезпечив її постійним доходом. На знак вдячності кияни назвали Фундуклеївською не лише саму гімназію, а й усю вулицю, на якій вона розташовувалася.

Навчання у Фундуклеївській гімназії було досить дорогим (плата сягала 80 рублів на рік). Проте її почесні охоронці — такі видатні особистості, як Лазар Бродський, Мойсей Гальперін, Лев Гінзбург, Михайло Дегтярьов, Давид Марголін, Микола Терещенко — допомагали багатьом дівчатам з небагатих родин здобувати освіту безкоштовно. Гімназія також мала свого роду філію – Подільську жіночу гімназію, створену у 1872 році на базі Подільського жіночого училища⁷⁵.

⁷³ Из истории киевских гимназий. URL <http://primetour.ua/ru/company/articles/iz-istorii-kievskih-gimnaziyy.html>.

⁷⁴ Там же.

⁷⁵ Шляхов О. Б. Україна на шляху до індустріального суспільства (друга половина XIX – початок XX ст.) Дніпро, 2010. 244 с.

На початку XX століття в Києві, окрім державних, функціонувала значна кількість приватних гімназій. Важливо зазначити, що ці заклади суттєво відрізнялися від сучасних комерційних коледжів, гімназій чи ліцеїв. Хоча плата за навчання в них була досить високою, метою їхнього створення не був виключно прибуток, який, порівняно зі звичайним підприємництвом, був невеликим. Також вони не прагнули пихатої елітарності, оскільки престиж державних гімназій залишався досить високим.

Зазвичай, засновники приватних навчальних закладів щиро прагнули втілити в них ті педагогічні або суспільні принципи, які не знаходили реалізації в існуючих державних школах.

Яскравим прикладом є приватна гімназія Володимира Науменка на Ярославовому Валі, 25, що користувалася значною популярністю серед прогресивної інтелігенції. Володимир Павлович, визнаний педагог, був невтомним дослідником і пропагандистом української культури, попри багаторічні переслідування з боку влади. Хоча у своїй гімназії він був змушений дотримуватися офіційної програми, педагоги навіть у цих рамках зуміли прищепити молодим учням інтерес і любов до рідного краю.

Ще однією приватною гімназією в Києві була школа Готліба Валькера, що розташовувалася на сучасній вулиці Михайла Коцюбинського, 12. Цей заклад мав репутацію "школи для пропащих" і був відомий хуліганськими акціями. Проте, незважаючи на це, серед її випускників були такі видатні особистості, як скульптори Олександр Архипенко та Іван Кавалерідзе, піаніст Володимир Горовиць, а також вчений у галузі садівництва Володимир Симиренко⁷⁶.

Оригінальним навчальним закладом у Києві була Колегія Павла Галагана, заснована заможним поміщиком Григорієм Галаганом. Вона культивувала своєрідну концепцію "демократичної елітарності". У Колегії навчалися лише старшокласники, які готувалися до вступу в університет.

⁷⁶ Кальницький М. Гимназии и гимназисты. Киев, 2014, 141 - 156 с.

Вихованці Колегії не лише навчалися, а й проживали на її території. Частина студентів навчалася за власний рахунок (навчання з повним пансіоном коштувало досить дорого – 750 рублів на рік). Водночас, частина вступників, які успішно склали вступні іспити, перебувала на повному забезпеченні Колегії. Незалежно від матеріального стану, всі вихованці жили як єдина родина. З цього закладу вийшла ціла плеяда майбутніх академіків, серед яких — президент ВУАН Володимир Липський⁷⁷.

На початку XX століття у Києві функціонувало понад двадцять приватних жіночих гімназій, що значно перевищувало кількість чоловічих. Багато з цих закладів були, по суті, комерційними проєктами. Наприклад, Костянтин Паустовський згадував про гімназію Олександри Дучинської як про "буржуазну гімназію, де оцінки ставилися залежно від багатства і чину батьків".

Гімназія Аделаїди Жекуліної: інноваційний підхід до жіночої освіти. Особливе місце серед приватних жіночих гімназій займала гімназія, яку утримувала дворянка Аделаїда Жекуліна. Засновниця прагнула створити заклад не для дівчат, які прагнули лише швидко здобути освіту та вийти заміж, а для тих, хто розраховував у житті на власні сили. З 1906 року в її гімназії — єдиній на весь Київ — було прийнято програму чоловічих середніх навчальних закладів. Тут викладали висококваліфіковані педагоги, а випускниці мали можливість продовжити освіту на вечірніх вищих курсах, організованих самою Жекуліною⁷⁸.

У період становлення індустріального суспільства неабияка потреба виникла й у розширенні мережі навчальних закладів професійно-технічного напрямку. Підготовкою кваліфікованих робітників займалися училища середнього освітнього рівня із створенням при них хімічних, механічних та інших спеціальних відділів, а також майстерень. Для підготовки майстрів та техніків створювалися також спеціальні училища, відділення та класи,

⁷⁷ Микола Галаган. З моїх споминів (1880-ті–1920 рр.). Київ, 2005. 656 с.

⁷⁸ Кальницький М. Гимназии и гимназисты. Киев, 2014, 141 - 156 с.

призначені для нижчої або початкової спеціальної і ремісничо-технічної освіти.

Також у ХХ столітті в Києві гостро постало питання про збільшення кількості навчальних закладів для повноцінної класичної освіти.

Київський університет був заснований і відкритий в 1834 році і носив ім'я першого просвітителя Русі, святого рівноапостольного князя Володимира. Згідно з історичними джерелами, цей навчальний заклад був створений на базі старовинних, заснованих ще в польські часи, Кременецького ліцею і Віленської духовної академії, які після польського повстання 1831 року були ліквідовані.

28 серпня 1834 року почалися заняття на філософському факультеті, який мав два відділення: історико-філологічне і фізико-математичне, а через рік - на юридичному. Викладання в Київському університеті, як і в багатьох інших, велося в той час російською, латинською та французькою мовами. Першим його ректором був призначений М. А. Максимович. У рік відкриття університету в ньому навчалося лише 62 студенти, з них 57 були дітьми дворян, п'ять - заможних городян і духовенства. Бібліотека налічувала 44 552 томи книг на різних мовах світу. У 1835 році в Київському університеті було відкрито юридичний, а 1841 році - медичний факультети. Першим деканом медичного факультету був учень Н. І. Пирогова, один з основоположників вітчизняної офтальмології професор В. О. Караваєв⁷⁹.

Київський університет давав своїм вихованцям класичну освіту. Однак, промисловий підйом України в кінці ХХ століття привів до створення в 1898 році навчального закладу, яке мало готувати фахівців для промисловості. Київський політехнічний інститут виник завдяки ініціативі київських цукрозаводчиків, найвідомішими з яких були сімейства Терещенко і Бродських. Почалося все з прохання київських промисловців до уряду Російської імперії врегулювати виробництво цукру гарантованими

⁷⁹ Рыбаков М. Неизвестные и малоизвестные страницы истории Киева. Киев, 1997. 374 с.

урядовими замовленнями, що допомогло б створити цілком передбачуваний і планований ринок збуту цукру.

Таким чином, Київська політехніка виникла завдяки громадській ініціативі, організаційний комітет спочатку очолив Лазар Бродський, по початком якого і була вироблена загальна концепція майбутнього навчального закладу, - він повинен був складатися з чотирьох відділень (механічного, інженерного, хімічного і агрономічного) і готувати технологів і керівників для великих промислових підприємств. Пізніше комітет очолив генерал-губернатор граф О. Ігнат'єв, а членами комітету виступили графи В та А. Бобринські, родина Терещенків, брати Бродські, Б. Ханенко, купці С. Могильовцев, Н. Хряков, архітектори В. і І. Ніколаєва, В. Городецький і інші.

Крім фахівців-технологів, економіка вимагала фахівців-економістів. Перший час їх готував юридичний факультет університету. Однак, цього було явно недостатньо. Тому в 1906 році за ініціативою проф. В. Довнар-Запольського були відкриті спеціалізовані Вищі комерційні курси, перетворені в 1908 році до Київського комерційного інституту. З 1912 року інститут отримав всі права вищого навчального закладу. Комерційний інститут розміщувався в двох корпусах - на Бульварно-Кудрявській вулиці, № 24 і по Бібіковському бульвару, № 22/24. У 1914 році тут навчалося близько 4 тисяч студентів. Після революції, в 1920 році на базі Київського комерційного інституту був створений Київський інститут народного господарства⁸⁰.

Дуже великою проблемою в Російській імперії було питання жіночої освіти. Довгий час питання про університетську освіту для жінок навіть не ставилося. Однак, першою стала установа в 1838 році в Києві Інституту шляхетних дівчат. Незважаючи на гучну назву, він являв собою звичайну середню школу з шестирічним курсом навчання. Сюди приймали дівчаток у віці від 10 до 13 років з дворянських сімей. У програмі інституту зазначалося,

⁸⁰Киевский политехнический институт. Очерк истории. Киев, 1995. 55 с.

що «головною метою освіти» жіночого є «придбання відомостей не настільки вчених, скільки загальних, енциклопедичних», корисних в домашньому побуті. Велика увага приділялася іноземним мовам, музиці, танцям, рукоділля, світських манер. У 1830-50-х роках в інституті навчалось від 120 до 200 дівчаток. Плата за навчання була високою, 300-350 рублів на рік. Система виховання будувалася на певних патріархальних традиціях.

Також в 1908 році були засновані Фребелевські курси при товаристві, що отримав свою назву на честь німецького педагога, теоретика і практика дошкільного виховання Ф. Фребель. Інститут готував виховательок дітей дошкільного віку, а фундаментальний курс навчання тривав три роки. Студенткам викладали біологію і фізіологію людини, психологію, загальну гігієну, педагогіку, дитячу літературу, ігри, ручну працю. При інституті діяли численні педагогічні лабораторії і дитячі сади.

Популярними серед городян залишалися і навчальні заклади духовного відомства – семінарії, духовні училища, церковно-приходські школи, школи грамоти. На початку ХХ ст. кількість учнів у них збільшилася у 2,5 рази.

Загалом місто давало більше можливостей для отримання належної освіти. Адже крім існування в ньому достатньо широкої мережі освітніх закладів різного рівня, тут активніше відкривалися публічні бібліотеки, книжкові склади, працювали «Просвіти», організовувались курси для дорослих, проводилися різноманітні народні читання та релігійно-моральні співбесіди.

Зокрема, велике значення для підвищення освітнього рівня міського населення мала організація народних читань. Проведення кожного такого заходу обходилося вартістю у 3 крб. 28 коп. Причому головний контингент читачів складали учні міських початкових училищ, а не дорослі. Вони проводилися в Києві з 1886 року та припинилися під час Першої світової війни. Перші читання заснував професор Київського університету, патофізіолог Никанор Адамович Хржонщевський. Його зусиллями був

збудований будинок “Народної аудиторії”, де читалися лекції та проводилися інші просвітницькі та культурні заходи⁸¹.

Існували й заклади для здобуття освіти дорослим населенням – недільні школи та вечірні курси, які зазвичай утримувалися на кошти благодійників. Зазначимо, що на кожну недільну школу припадало в середньому по 65 осіб. Характерним було й те, що навчалися в них переважно жінки (76 % всіх слухачів). Щорічно на утримання недільних шкіл виділялося по 80 крб., а на кожного учня – 1 крб. Відкриття перших недільних шкіл у Києві

Перша недільна школа в Києві відкрилася 11 жовтня 1859 року на Подолі, у приміщенні повітового дворянського училища. Загальне керівництво школою здійснював професор університету П. Павлов. Обов'язки вчителів на волонтерських засадах взяли на себе студенти університету. У перший же день навчання заклад відвідали 50 учнів, а за кілька днів їх кількість зросла до 110. Це свідчить про значний інтерес з боку трудового населення до здобуття освіти. Окрім читання та письма, у недільних школах викладали основи вітчизняної історії.

Через два тижні, 23 жовтня 1859 року, була відкрита друга недільна школа, так звана Новостроєнська, на вулиці Жилянській. Наприкінці жовтня 1860 року запрацювала Печерська недільна школа на Кловщині в Липках. У 1861 році в аудиторіях університету виникла ще й четверта школа. Усі ці чотири недільні школи надавали освіту учням чоловічої статі. Проте, окремо в Києві було відкрито також три жіночі недільні школи.

Для навчання неписьменних та малограмотних в обсязі програми початкових училищ влаштовувалися також спеціальні вечірні курси. Вони були трьох видів: курси для робітників із розгорнутою програмою, курси повторні, курси для неграмотних та малограмотних. У середньому на одні й ті ж курси припадало близько 58 слухачів. Середня вартість утримання

⁸¹ Земський Ю. Польська, російська та українська еліти в змаганнях за Правобережну Україну середини XIX ст. Хмельницький, 2011. С. 215 – 250.

вечірніх курсів становила 110 крб. 20 коп. на рік, а середня вартість утримання кожного слухача – 1 крб. 90 коп.

Підвищенням свого освітнього та культурного рівня городяни краю могли вільно займатися і вдома. Адже ціни на навчальну та художню літературу, яка коштувала в середньому від 5 коп. до 3 крб., були доступними для більшості міських жителів. На початку ХХ століття діяли книжкові склади. Також велике значення в поширенні освіти серед населення губернії мали бібліотеки, які часто функціонували при різних товариствах, громадських та навчальних закладах.

Підвищенню культурного рівня та обізнаності міського населення сприяло також читання періодичних видань. Це були «Киевлянин», часопис «Киевская Старина», заснований на кошти вітчизняних меценатів В. Смиренка і В. Тарнавського, «Киевская Старина», яка опікувалася проблемами історії, етнографії, фольклористики, «Боротьба», «Киевский телеграф», «Киевские отклики», «Зоря Київська» і т. д.

Отже, наведений матеріал свідчить, що городяни в модерну добу мали певний доступ до культурно-освітніх послуг. Хоча ці можливості багато в чому залежали від рівня їх добробуту так або інакше з кінця ХІХ століття у місті рівень грамотності населення починає поступово зростати. Це проявлялося як у збільшенні кількості навчальних закладів та учнівського контингенту, так і у розширенні осередків розвитку освіти на кшталт – бібліотек, товариств допомоги учням та студентам і т. п.

4.2. Стан медичного обслуговування міського населення

Стан медичного забезпечення був визначальним чинником для рівня життя та добробуту населення Російської імперії. Усі медичні заклади підпорядковувалися Міністерству внутрішніх справ, яке здійснювало загальний медико-санітарний нагляд. Водночас, згідно з Міським положенням 1892 року, створення лікарень, участь у заходах зі збереження

здоров'я населення, розвиток лікарняної допомоги та пошук шляхів поліпшення санітарних умов належали до прерогатив органів міського самоврядування.

У період становлення індустріального суспільства потреба в розширенні мережі закладів медичної допомоги ставала дедалі відчутнішою. Однак, головною перешкодою у вирішенні цього питання залишалося недостатнє фінансування медичної галузі.

Забезпечення міського населення лікарняною допомогою з боку міських громадських управлінь було недостатнім. На кінець XIX століття лише 12,4% від загальної кількості міст Російської імперії мали власні лікарні⁸². Крім того, наявна кількість ліжок зовсім не відповідала чисельності міського населення. Це призводило, з одного боку, до переповнення лікарень, що вкрай несприятливо позначалося на загальному стані медичної справи, а з іншого – спричиняло значну кількість відмов у прийомі хворих через відсутність вільних місць.

Характерним показником надання населенню Києва медичних послуг було поступове розширення в місті мережі аптечних закладів і відділень, яке з роками тільки зростало. Якщо наприкінці 80-х років XIX століття співвідношення цих закладів до кількості міського населення, за нашими підрахунками, складало 1:7803, то в 1910 році – вже 1:2009. Така інтенсивність збільшення кількості аптек принаймні формально свідчила про усвідомлення владою та населенням їх ролі у питаннях надання необхідної медичної допомоги. На початку XX століття в аптеках практично не продавалися готові пігулки. Лікар виписував рецепт, хворий ніс його в аптеку, і тільки через кілька днів йому відпускали ліки, які були приготовлено спеціально для нього. А частенько після прийому у лікаря хворий йшов не в аптеку, а на ринок: пігулки просто замінювалися домашніми відварами і настоянками.

⁸² История России в XIX веке. Санкт-Петербург, 2001. Т. 7. 335 с.

Перша станція швидкої допомоги в Києві з'явилася в 1902 році. Це був цілий комплекс на вулиці Рейтарській, 22: казарми для чергового персоналу, стайні і приміщення для карет (пізніше - гаражі для автомобілів). В основному в ті часи лікарі рятували людей від отруєнь, задушення, опіків, спроб самогубства, обвалів або ударів струмом. Швидку медичну допомогу киянам надавали вдень і вночі. Безкоштовно. Лікарям було категорично заборонено брати навіть подарунки. Але от якщо потерпілого потрібно було відвезти на кареті швидкої допомоги в лікарню - це вже коштувало грошей: транспортування в супроводі санітара - 10 рублів, з лікарем - 15 рублів. Зарплата у працівників швидкої допомоги була середньої: якщо вантажник тоді отримував 15 рублів на місяць, вчитель старших класів в гімназії - 100 рублів, то лікарям платили 50, а санітарам - 20 рублів на місяць. Одна зміна санітарів і лікарів швидкої допомоги тривала 12 годин. Іноді за ніч бувало по десять викликів. Робота важка, напевно, саме тому жінок в швидку не брали. Перша жінка-лікар з'явиться в київській лікарні швидкої та невідкладної тільки в 1935 році⁸³.

Будівництво перших лікарень у Києві значною мірою здійснювалося коштом благодійників. Лютеранська лікарня була зведена переважно на пожертви київських німців-лютеран, які зібрали на цю мету 100 тисяч рублів⁸⁴. Єврейська лікарня також була повністю побудована на пожертвування. Левову частку коштів виділила відома єврейська родина купців-меценатів Бродських. Зокрема, Ізраїль Бродський, один із п'яти синів Меїра (Марка) Шора (купця з Бродів, що на Галичині), зумів перетворити 40 тисяч рублів батьківської спадщини на багатомільйонні статки, розпочавши свою діяльність як співвласник цукрового заводу в Лебедині.

Розбагатівши, Бродський колосальні гроші витрачав на благодійність. Перший корпус Єврейської лікарні, відкритий в 1885 році, обійшовся йому в

⁸³ Молчанов В.Б. Життєвий рівень міського населення Правобережної України (1900–1914 рр.) . Київ, 2005. 350 с.

⁸⁴ Там само.

169 тисяч рублів. Надалі Бродські щорічно виділяли кошти на її утримання. Благодійна діяльність родини Бродських у медичній сфері

Після смерті Ізраїля Бродського, його сини Лазар і Лев продовжили опікуватися Єврейською лікарнею. За їхньої ініціативи та значної фінансової підтримки було відкрито низку важливих установ, що свідчить про їхній внесок у розвиток інфраструктури Києва. Серед них — синагога, Бактеріологічний інститут, єврейське ремісниче училище, а також деякі корпуси Університетських клінік.

Крім того, ще одну єврейську лікарню, спеціалізовану на хірургії, побудував на власні кошти Іона Зайцев для малозабезпечених євреїв. Важливою особливістю дореволюційної медицини було домінування приватної лікарняної практики. Це пояснювалося кількома чинниками: обмеженим державним бюджетом, слабкою оснащеністю міських лікарень та низьким грошовим утриманням урядових лікарів. У результаті, існувала значна кількість добре обладнаних приватних медичних установ.

Тодішня преса була переповнена оголошеннями про прийом хворих та відкриття різнопрофільних медичних кабінетів. Вартість медичних послуг у приватних закладах була такою: плата за консультацію становила 50 копійок, за скликання консилиуму — 3 рублі, а вартість операції визначалася за взаємною домовленістю.

У зубних лікарнях платня за вставляння штучних зубів становила від 1 крб. 50 коп. і більше, накладання пломби – від 75 коп⁸⁵.

У справі охорони здоров'я киян значну допомогу надавали не лише окремі благодійники, а й різноманітні доброчинні товариства. Ці товариства, як правило, створювалися за участі губернаторів та представників купецького і дворянського станів. Серед найвідоміших меценатів та благодійників була родина Терещенків. Вони залишили у спадок місту численні навчальні заклади, картинну галерею та лікарні. Однією з

⁸⁵ Молчанов В.Б. Життєвий рівень міського населення Правобережної України (1900–1914 рр.) . Київ, 2005. 350 с.

найвідоміших серед них була Лікарня для чорноробів з амбулаторією при ній.

Значна кількість лікарень була збудована на пожертвування православної більшості жителів міста. Перші з них виникали при монастирях, зокрема при Києво-Печерській Лаврі та Кирилівському братстві. Однією з найсучасніших і найбагатших була лікарня при Покровському монастирі, відкрита на кошти Великої княгині Олександри Петрівни.

У 1891 році в Києві було засновано Товариство надання допомоги хворим дітям. Його очолила Софія Олексіївна Ліхарева, дружина керуючого Київським удільним майном. Оскільки зібраних членами товариства пожертвувань у розмірі 10 тисяч рублів виявилось недостатньо, вони звернулися до меценатів. Значну суму в 60 тисяч рублів надав Лев Бродський. Завдяки цим коштам у 1898 році архітектор М.Г. Артинов спроектував та збудував будівлю амбулаторії на Бульварно-Кудрявській вулиці, що стало важливим кроком у розвитку дитячої медичної допомоги в місті.

У 1903 році також було побудовано два корпуси лікарні Товариства допомоги хронічно хворим дітям. Більшу частину грошей на будівництво виділив Бродський⁸⁶.

З 1908 року справами швидкої допомоги займався так званий "Дамський комітет". Дружини високопоставлених чиновників проводили благодійні бали, виставляли на аукціони своє рукоділля і просто на вулицях міста проводили лотереї. Всі виручені гроші світські дами віддавали на потреби швидкої. На швидку допомогу жертвували не тільки багаті, а й бідні - хто скільки міг. У 1913 році за один день збору пожертвувань зібрали майже 30 тисяч рублів. Згідно зі звітом, в гуртки збирачів було опущено 160000 однокопійечної монет.

⁸⁶ Шляхов О. Б. Україна на шляху до індустріального суспільства (друга половина XIX – початок XX ст.) Дніпро, 2010. 244 с.

У містах Російської імперії рівень смертності значно перевищував аналогічні показники у більшості європейських країн (зокрема, Франції, Німеччини, Норвегії)⁸⁷. — більш ніж у півтора рази. Це свідчить про значні проблеми у сфері охорони здоров'я та санітарного стану. У досліджуваний період (друга половина XIX – початок XX століття) найбільший відсоток захворювань серед міського населення припадав на інфекційні хвороби: тиф (30,3%), дифтерит (23,7%), дизентерію (15%), холеру (10,5%), скарлатину (6,3%), коклюш (4,8%), кір (4,8%), оспу (3,2%) та сибірську виразку (1,4%)⁸⁸. Особливо висока смертність спостерігалася серед хворих на дифтерит (24%), холеру (20%), тиф (17%) та дизентерію (10%). Ці показники є суттєвим індикатором санітарного неблагоустрою міського населення, що підкреслює необхідність покращення гігієнічних умов та медичного забезпечення

Щоправда з початку XX століття санітарний стан міста контролювався більш злагоджено і, як правило, городовими та санітарними лікарями. Значна заслуга була у цьому городовому лікарю, поліцейських чинів та членів санітарної ради при міській управі, які не тільки вели нагляд за благоустроєм міста, а й, в першу чергу, на практиці активно протистояли антисанітарії: сприяли збільшенню простору для вулиць, майданів та тротуарів, опікувалися покращенням стану водопроводу, збільшували кількість місць для продажу на базарах харчових продуктів тощо⁸⁹.

У підсумку, міська медицина як самостійна організація в Російській імперії фактично була відсутня. Органи міського самоврядування не завжди приділяли належну увагу потребам населення в охороні здоров'я. Це сприяло поширенню епідемічних захворювань, високій смертності, переповненості медичних закладів та надмірному навантаженню на медичний персонал. Окремі спроби налагодити лікарську допомогу або впровадити певні

⁸⁷ Статистический материал по вопросу о высокой смертности в России – Санкт-Петербург, 1908. 26 с.

⁸⁸ Там же.

⁸⁹ *Киевлянин*. Киев, 1869. № 95. 14 августа.

санітарні заходи не змогли кардинально покращити загальну картину медичного обслуговування містян.

Попри недосконалий стан, медичне обслуговування міського населення з роками все ж демонструвало певну тенденцію до покращення. Це виявлялося, насамперед, у поступовому збільшенні кількості лікарняних ліжок та медичного персоналу. Також важливим чинником було розширення благодійної діяльності у сфері охорони здоров'я та надання безкоштовної медичної допомоги малозабезпеченим верствам населення.

ВИСНОВКИ

В результаті проведеного дослідження можна сформулювати низку висновків.

Так, аналіз існуючого історіографічного доробку засвідчив, що тема формування та складу міського населення Києва (другої половини XIX – початку XX століття), його повсякденного життя ще не стала предметом ґрунтовних наукових студій, хоча її окремі аспекти і знайшли відображення у працях як вітчизняних, так і закордонних дослідників. Використана джерельна база дослідження характеризується як достатньо репрезентативна. Джерела, що варіюються за рівнем інформативності, містять відомості як про загальні тенденції розвитку міського життя, так і про конкретні побутові деталі. Аналіз стану наукової розробки теми засвідчив, що дотепер вона не була предметом спеціального дослідження у вітчизняній історичній науці.

Слід підкреслити, що здійснення переходу від традиційного, аграрного до індустріального суспільства в Україні багато в чому визначалося рівнем урбанізації. Завершення технічного перевороту, активне залізничне будівництво, зростання робітничого класу – все це в останню чверть XIX століття значно прискорило урбанізаційні процеси в українських губерніях царської Росії, сприяло виникненню нових міст та помітному зростанню міського населення.

Структура міського населення Києва наприкінці XIX – початку XX століття визначалася особливостями урбанізаційних процесів.

Збільшення кількості городян відбувалося не лише за рахунок природного приросту населення. Варто зазначити, що питома вага міських жителів суттєво змінилася в результаті посилення міграційних процесів. Так, інтенсивний розвиток промислового виробництва сприяв переселенню до міст у пошуках роботи жителів прилеглих сіл та губерній. Це пришвидшувало формування нового суспільства, із притаманним йому способом життя та культурою. Все ж у процесі тривалої адаптації мігрантів до нових умов життя

традиційні риси старого патріархального суспільства продовжували проявлятися у міському середовищі.

Крім того, міграційні процеси неабияк позначилися і на особливостях статеві-вікової структури населення міста. Переважання питомої ваги чоловічого населення над жіночим обумовлювалося активною участю у переселенні саме чоловіків молодого працездатного віку. Вікова структура городян відзначалась перевагою молодших вікових груп. А враховуючи стабільно високі темпи механічного приросту населення, можна припускати, що міське суспільство залишалося досить молодим протягом всього досліджуваного періоду.

Варто також взяти до уваги і факт того, що статеві-вікова структура населення позначалась на специфіці шлюбно-сімейних відносин. Так, частка городян, які перебували у шлюбі була меншою ніж неодружених та незаміжніх. Починає зникати патріархальність сім'ї, зменшується кількість її членів, підвищується авторитет жінки. Змінюється суспільне ставлення до розлучень та змішаних шлюбів. Це неабияк позначилося на соціальній поведінці городян та сприяло розширенню рамок міжстанових відносин.

Міграційні процеси пореформеного часу суттєво ускладнили національну та релігійну структуру жителів міста Києва. Так, міське населення за етнічною приналежністю стало більш строкатим, все ж питома вага росіян (40,7 %), українців (27 %) та євреїв (26 %) залишалася найбільшою. Впродовж досліджуваного періоду характерна була майже однакова кількість представників певного етносу і відповідного йому віросповідання.

На межі XIX – XX століття з посиленням урбанізаційних процесів та інтенсивним розвитком фабрично-заводської промисловості певні трансформації відбулися і у соціальній структурі населення міста. Поступово почав зникати становий розподіл, а поділ людей вже переважно здійснювався за способом отримання прибутку. Так, дворяни та купці долучалися до підприємницької діяльності, ставали службовцями, поповнювали лави

інтелігенції та чиновництва. Міщани перетворювалися на дрібних домогосподарів, ремісників; селяни – на індустріальних робітників.

І все ж формування класів капіталістичного суспільства відбувалося в умовах збереження його становості. У цілому міське населення Києва наприкінці XIX – початку XX століття являло собою станово-класове суспільство перехідного типу – від аграрного до індустріального.

Рівень життя міського населення залежав не тільки від їхніх доходів, а й від ступеня благоустрою міста, в якому вони проживали. Ці взаємопов'язані чинники визначали особливості побуту та способи проведення вільного часу городян. В зв'язку з цим треба зазначити, що за рівнем свого благоустрою та наявного житлового фонду міста Києва (як і всієї України) помітно відставали від середнього європейського рівня. І це не могло не позначатися на добробуті мешканців міст краю в цілому. Разом з тим, природно, що забезпечені городяни, які походили із середовища дворян та заможного купецтва і в цих умовах, могли дозволити собі споживання висококалорійної їжі, вишукано одягатися, жити у власних особняках чи багатокімнатних квартирах із відповідними зручностями. Саме вони і користувалися найкращими послугами зв'язку та транспорту в містах, брали активну участь у засіданнях клубів, відвідували театри, художні виставки, садово-паркові розваги. Натомість для низів міського суспільства – ремісників, міщан та селян, через мізерність їх прибутків, характерним був неякісний та одноманітний асортимент продуктів харчування, дешевий або поношений одяг, відсутність належного житла, погані побутові умови проживання. Способи їх відпочинку теж суттєво відрізнялися від дозвілля верхівки міського соціуму або навіть представників середнього прошарку городян. Переважно це було споживання горілчаних напоїв у шинках, безкоштовні прогулянки в садах, вуличні ігри тощо. Варто також зазначити, що населення губернського центру з його ліпшим благоустроєм, мало можливості користуватися кращими умовами життя, ніж жителі повітових міст регіону; вищим тут був у цілому і рівень добробуту городян.

У зазначений період середній клас набував дедалі більшої ваги в суспільстві, акумулюючи та декларуючи його норми, традиції та цінності. Зазвичай, підприємці з невеликим початковим капіталом прагнули розпочати власну справу з малого чи середнього виробництва продукції масового споживання та широкого вжитку, а також у сфері обслуговування. Водночас, представники середнього класу були й основними споживачами цих товарів та послуг.

Конкуренція між виробниками, і особливо між торговцями, зумовила стрімкий розвиток рекламної справи та широке впровадження реклами в повсякденне життя. Реклама стала одним із засобів формування потреб людини, а отже, і впливу на повсякдення містян. Аналіз рекламних оголошень у газетах та інших виданнях, їх зміст та форма, дозволяють стверджувати, що основні закони реклами були відомі комерсантам і активно використовувалися ними на практиці вже на рубежі XIX–XX століть. Ступінь розвитку рекламної справи свідчить про формування суспільства, в якому більшість пересічних городян перетворюється на активних учасників процесу споживання як такого.

Певні особливості наприкінці XIX – початку XX століття мала і соціокультурна сфера розвитку міського середовища регіону. Зокрема, серед городян зростав інтерес та розуміння необхідності отримання належної освіти.

Городяни в модерну добу мали певний доступ до культурно-освітніх послуг. Хоча ці можливості багато в чому залежали від рівня їх добробуту так або інакше з кінця XIX століття у місті рівень грамотності населення починає поступово зростати. Це проявлялося як у збільшенні кількості навчальних закладів та учнівського контингенту, так і у розширенні осередків розвитку освіти на кшталт – бібліотек, товариств допомоги учням та студентам і т. п. У сфері медичного обслуговування населення губернії спостерігалися певні позитивні зміни. Відбувалося поступове збільшення кількості медичних працівників та розширення мережі медичних закладів, що включала лікарні, аптеки та аптечні відділення.

При цьому характерною особливістю було домінування приватної лікарняної практики. Паралельно значного розмаху набула благодійницька діяльність, як з боку окремих приватних осіб, так і різних добродійних товариств, які робили суттєвий внесок у розвиток охорони здоров'я. Проте, через незлагоджену діяльність органів державної влади та міського самоврядування в регіоні не припиняли спалахувати епідемічні захворювання, не знижувалася смертність, а медичні заклади губернії залишалися переповненими.

Отже, у підсумку можна виокремити різні за своїми характеристиками та параметрами прошарки міського суспільства Києва. Так, верхній поверх міського соціуму був представлений дворянами та заможними купцями. За своєю професійною спрямованістю або родом занять це були банкіри, великі підприємці, керівництво акціонерних фірм, міська адміністрація, вище духовенство та чиновництво. Вони мали доволі високий рівень добробуту, адже їх середньорічна заробітна плата складала 1 – 3 тис. крб. і більше. Згідно критеріїв сімейного, статеві-вікового, етнічного та конфесійного складу можна стверджувати, що переважно це були одружені чоловіки 40 – 45-річного віку, представники російського етносу та православного віросповідання. Зазвичай вони мали вищу військову чи юридичну освіту. Цей прошарок міського населення був найменш чисельним (становив приблизно 9 %), проте найбільш соціально активним; орієнтувався на фінансовий успіх і мав неабиякий престиж та перспективи у набутті владних повноважень.

До умовно другого поверху міського соціуму губернії – своєрідного середнього класу – належали заможні міщани, духівництво, почесні громадяни, які поповнювали лави дрібного чиновництва, висококваліфікованих робітників, торгівців, вчителів гімназій та училищ, медичних працівників. Їх середньорічний рівень прибутків становив приблизно від 350 до 800 тис. крб. Згідно вищезгаданих критеріїв можна вважати, що представники цього прошарку були чоловіками 30 – 35-річного

віку, росіянами за національністю, православного віросповідання із середньою освітою.

Нижній поверх міського населення регіону складали за своєю становою приналежністю незаможні міщани та селяни. Зазвичай, це були фабрично-заводські робітники, прислуга та чорнороби, які мали низький рівень доходів – 300 крб. на рік і менше, і які переважно балансували на межі бідності та виживання. Їх узагальнений портрет виглядає наступним чином: неодружений чоловік 20 – 25-річного віку, українець за національністю, православного віросповідання, малограмотний або взагалі неписьменний.

Найнижчий поверх соціальної інфраструктури міського населення становили люмпен-пролетарські, маргінальні елементи, які не мали постійного помешкання і так і не змогли адаптуватися до умов життя міста модерної доби. Це були численні жебраки, безпритульні, повії, представники кримінального світу. Однак, у зв'язку з тим, що тогочасна офіційна статистика переважно не враховувала їх у своїх підрахунках, це не дає можливості скласти узагальнений соціокультурний портрет цієї категорії населення.

Зрештою формування різних за своїм соціокультурним типом прошарків міського суспільства було невід'ємним наслідком модернізаційних процесів кінця XIX – початку XX століття. У свою чергу, городяни, які належали до того чи іншого соціального прошарку, були об'єднані спільними інтересами, цінностями, нормами, системою певних відносин.

Тож для міської культури Києва зазначеного періоду характерним було поєднання двох знакових тенденцій: з одного боку, відбувалася прискорена європеїзація життя, що проявлялася у багатьох сферах, а з іншого — спостерігалася збереження та посилення українських національних рис. Це створювало унікальне культурне середовище, що відображало складні процеси розвитку тогочасного суспільства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Брук С. И. Этнический состав населения России (1718 – 1917 гг.). Москва, 1980. № 6. С. 18 – 34.
2. Бондаренко В.В. Розвиток комерційної реклами на сторінках періодики Східної України середини ХІХ – початку ХХ століття. Київ, 2002. С. 62–64.
3. Вільшанська О.Л. Житло української інтелігенції Києва як відображення національної самосвідомості. Київ, 1995. С.33–34.
4. Вільшанська О.Л. Меблі в українському стилі Амвросія Ждахи. *Народна творчість та етнографія*. 1996. № 2-3. С. 52–63.
5. Вільшанська О.Л. Національні риси в інтер'єрі міського житла України (кін. ХІХ – поч. ХХ ст.). Київ, 1997. Кн. 2. С. 189–200.
6. Вільшанська О.Л. Джерела до вивчення міського побуту України (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) Київ: Інститут історії України НАН України, 2000. – Вип. І. С. 39–51.
7. Вільшанська О.Л. Реклама у повсякденному житті міського населення України на рубежі ХІХ – ХХ ст. Київ: Інститут історії України НАН України, 2007. Вип. ХІІ. С.87–94.
8. Вільшанська О.Л. Мода у повсякденному житті міського населення України кін. ХІХ – поч. ХХ ст. Київ: Інститут історії України НАН України, 2008. Вип. ХІV. С. 309–322.
9. Вільшанська О.Л. Повсякденне життя міст України кін. ХІХ– поч. ХХ ст.: європейські впливи та українські національні особливості. Київ: Інститут історії України НАН України, 2009. 172 с.
10. Галаган М. З моїх споминів (1880-ті–1920 рр.). Київ, 2005. 656 с.
11. Гирич І.Б. Сучасна Київська топоніміка як вияв історичної свідомості. *Національна та історична пам'ять*. Київ, 2013. Вип. 8. С. 133-141.
12. Григор'єв Г.П. У старому Києві. Спогади. Київ, 1961. 360 с.

- 13.Гуменюк А. О. Соціальна і національна структура міського населення Правобережної України (друга половина XIX ст.). *Український історичний журнал*. 1993. № 10. С. 77 – 85.
- 14.Друг О. Особняки Києва. Київ, 2004. 824 с.
- 15.Жирнова Г. В. Брак и свадьба русских горожан в прошлом и настоящем. Москва, 1980. 149 с.
- 16.Земський Ю. Польська, російська та українська еліти в змаганнях за Правобережну Україну середини XIX ст. Хмельницький, 2011. с. 215 – 250.
- 17.Иванов Л. М. О сословно-классовой структуре городов капиталистической России. Проблемы социально-экономической истории России. Сборник статей. – Москва, 1971. С. 312 – 340.
- 18.Из истории киевских гимназий. URL <http://primetour.ua/ru/company/articles/iz-istorii-kievskih-gimnaziiv.html>.
- 19.История в XXI веке: Историко-антропологический подход в преподавании и изучении истории человечества: Материалы междунар. конференции, (20.03 - 14.05.2001). Москва, 2001. 413 с.
- 20.История России в XIX веке. Санкт-Петербург, 2001. Т. 7. 335 с.
- 21.Кабузан В. М. Украинцы в мире динамика численности и расселения. 20-е годы XVIII века. 1989 год Формирование этнических и политических границ украинского этноса. Москва. Наука, 2006. 658 с.
- 22.Кальницький М. Гимназії і гимназисти. Київ, 2014, с. 141 - 156.
- 23.Киевский политехнический институт. Очерк истории. Киев, 1995. 55 с.
- 24.*Киевлянин*. Киев, 1869. № 95. 14 серпня
- 25.*Киевлянин*. Киев, 1880. 11 липня.
- 26.*Киевлянин*. Киев, 1880. 14 липня.
- 27.*Киевлянин*. Киев, 1880. 15 липня.
- 28.*Киевлянин*. Киев, 1880. 19 серпня.
- 29.*Киевлянин*. Киев, 1880. 12 жовтня.
- 30.Ковалинский В. В. Меценаты Киева. Киев, 1998. С. 3.

- 31.Леонтьев Я. В. Политические партии России. Конец XIX в. — первая треть XX в. Энциклопедия. Москва, 1996. 156 с.
- 32.Макаров А. Український побут Києва початку XX ст. Хроніка 2000. Київ, 2002. Вип. 51-52. С. 256–290.
- 33.Малаков Д.В. Прибуткові будинки Києва. Київ, 2009. 384 с.
- 34.Макаров А.Н. Киевская старина в лицах. XIX век. Київ, 2005. 878 с.
- 35.Макаров А.Н. Малая энциклопедия киевской старины. Київ, 2002. 558 с.
- 36.Молчанов В.Б. Життєвий рівень міського населення Правобережної України (1900–1914 рр.) . Київ, 2005. 350 с.
- 37.Наумов Г. Организация и задачи городской статистики. Известия Киевской городской думы. Киев, 1915. №10. С. 3 - 41.
- 38.Общий свод по империи результатов разработки данных Первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 г. Санкт-Петербург, 1905. 267 с.
- 39.Панкова Є.В. Туристичне краєзнавство. Навчальний посібник. Київ, 2003. 352 с.
- 40.Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 год. Екатеринослав: Изд.-е Центрального Статистического Комитета МВД, 1904. Т.ХІІІ. 234 с
- 41.«Первая всеобщая перепись населения Российской Империи, 1897 г, том VIII. Волынская губерния». ЦСК МВД, 1904
- 42.Полное собрание законов Российской империи: Свод законов гражданских. – Санкт-Петербург, 1909
- 43.Полное собрание законов Российской империи: Свод законов гражданских. Санкт-Петербург, 1899. Т. 9. ч. 1.
- 44.Пономаренко Л., Різник О. Короткий топонімічний довідник. Київ, 2003. 124 с.
- 45.Пономаренко Л. А. Вулиці, площі, провулки Києва № 20 (81). 1997. жовтень. 14–15 с.

46. Приоров М.К. Как надо строить дома. Практическое строительное искусство.
47. Про зміну статусу “Київського російського купецького зібрання”. 1899 р.
48. Резанова Н.Ю. Богиня в нежном неглиже. История дамского белья, рассказанная серьёзно и не очень. Киев, 2004. 100 с.
49. Резанова Н.Ю. Чувств изнеженных отрада. История парфюмерии и косметики. Киев, 2004. 124 с.
50. Резанова Н.Ю. Локон жгучий, локон черный. История женских причёсок. Киев, 2005. 152 с.
51. Резанова Н.Ю. Кто там в малиновом берете... История дамских шляпок. Киев, 2007. 88 с.
52. Рибаків М.О. Хрещатик відомий і невідомий. Красознавчі нариси. Київ, 2003. - 504 с.
53. Рыбаков М. Неизвестные и малоизвестные страницы истории Киева. Киев, 1997. 374 с.
54. Рындзюнский П. Г. Крестьяне и город в капиталистической России второй половины XIX века. Москва, 1983. 269 с.
55. Різник О. Топонімічний ландшафт Києва і проблеми державної топонімічної політики. Київ, 2006. 15 с.
56. Рябов Ю.А. Богохраняемая страна наша российская. Государство и общество в России на рубеже XIX–XX веков. Москва, 2004. 464 с.
57. Строительные материалы, работы, части зданий, службы; указания по составлению смет, строительные законоположения, справочные таблицы. Москва, 1912. 688 с.
58. Суслина Е.Н. Повседневная жизнь русских щеголей и модниц. Москва, 2003. 381 с.
59. Статистический материал по вопросу о высокой смертности в России – Санкт-Петербург, 1908. 26 с.

60. Усе, що ви хотіли дізнатися про декомунізацію. URL <http://www.memory.gov.ua/news/faq-use-shcho-vi-khotili-diznatisya-pro-dekomunizatsiyu>.
61. Ковалинський В.В. Київські мініатюри: Книга перша. Київ, 2002. 320 с.
62. Ковалинський В.В. Київські мініатюри: Книга друга. Київ, 2003. 414 с.
63. Ковалинський В.В. Київські мініатюри: Книга третя. Київ, 2004. 456 с.
64. Ковалинський В.В. Київські мініатюри: Книга четверта. Київ, 2005. 284 с.
65. Ковалинський В.В. Київські мініатюри: Книга п'ята. Київ, 2006. 464 с.
66. Кудрицький А. В. Вулиці Києва. Довідник. Київ, 1995. 215 – 220 с.
67. Черный Д. Н. Городское население Украины в начале XX века. Вопросы истории. Киев, 2000. № 11-12. С. 145 – 151.
68. Шляхов О. Б. Україна на шляху до індустріального суспільства (друга половина XIX – початок XX ст.) Дніпро, 2010. 244 с.